

**SVEOBUH VATNI OKVIR POLITIKE PREMA INVALIDNOSTI
NA KOSOVU**

A. UVOD

Osobe sa invaliditetom na Kosovu, kojih prema međunarodnim procenama ima čak 150 000 (ovaj broj je najbolja moguća procena i treba ga proveriti), žive u uslovima siromaštva, izolacije i stigme. Njihovo iskustvo je pogoršano konfliktom i raseljavanjem koji su se događali poslednjih godina na Kosovu.

Osobe sa invaliditetom su na Kosovu već mnogo godina organizovane pod okriljem Handikos-a, lokalne nevladine organizacije. Handikos je bio glavna organizacija za obezbeđivanje pomoći i rehabilitacije za osobe sa invaliditetom i uspostavio je mrežu centara u okviru zajednice i aktivnih lokalnih grupa osoba sa invaliditetom.

Veći broj međunarodnih NVO-a, uključujući Handicap International (koji je od strane Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu određen za «vodeću međunarodnu agenciju» iz oblasti invalidnosti), Danski savet organizacija osoba sa invaliditetom, OXFAM, zatim Finsko ministarstvo spoljnih poslova i drugi podržavali su rad Handikosa na Kosovu tokom trajanja sukoba, kao i sada kada je u toku proces uspostavljanja mira.

Usmeren promenama u međunarodnom pristupu osobama sa invaliditetom gde se sada oni posmatraju sa osvrtom na ljudska prava, Handikos se zauzeo za podržavanje punog učešća i ravnopravnost osoba sa invaliditetom u kosovskom društvu. Proces je ubačen u kontekst trenutnih inicijativa za rekonstrukciju i uspostavljanje privremenih institucija samouprave i na prateće politike razvojnog procesa na Kosovu.

Proglašavanjem Ustavnog okvira za privremenu samoupravu 15. maja 2001. godine od strane specijalnog predstavnika generalnog sekretara, osigurano je stvaranje vlade zasnovane na sistemu ljudskih prava na Kosovu, onemogućavajući diskriminaciju po bilo kom osnovu. Iako oblast invalidnosti nije direktno navedena u Ustavnom okviru, odredbe o pravima i slobodama u međunarodnim dokumentima kao što je Konvencija o pravima deteta i drugi dokumenti koji se direktno ne bave oblašću invalidnosti proglašeni su «direktno primenjivim na Kosovu kao deo Ustavnog okvira».

UNMIK je u decembru 2000. godine u okviru svoje administracije oformio operativnu grupu za oblast invalidnosti, čiji je primarni cilj bio razvoj sveobuhvatne strategije u oblasti invalidnosti na Kosovu, u skladu sa Standardnim pravilima UN-a o izjednačavanju mogućnosti za osobe sa invaliditetom. Strategija u oblasti invalidnosti proširiće pristup invalidnosti sa stanovišta poštovanja ljudskih prava koji je jedan od ciljeva Ustavnog okvira.

U operativnu grupu uključeni su predstavnici Handikosa, drugih grupa iz oblasti invalidnosti, Handicap International-a i predstavnici velikog broja ključnih odeljenja Združene privremene administracije. Razvoj Sveobuhvatnog okvira politike u oblasti invalidnosti biće participativan proces u koji će biti uključene osobe sa invaliditetom i ostale kojima je on od interesa.

Cilj je da se grupama osoba sa invaliditetom na Kosovu omogući učešće u planiranju politike i time osigura uzimanje u obzir potreba osoba sa invaliditetom svaki put kada se politika formuliše. Dati su Predlozi (koji su zavisni od dostupnosti sredstava) da se uspostavi Kancelarija za oblast invalidnosti u Kabinetu premijera sa ciljem

sprovedenja Sveobuhvatnog okvira politike u oblasti invalidnosti na svim nivoima vlade na Kosovu. Postoji namera i da se postojeća Operativna grupa UNMIK-a za oblast invalidnosti transformiše u Savet za oblast invalidnosti, koji će služiti kao konsultativna, savetodavna i nadzorna struktura za pitanja invalidnosti.

B. ANALIZA SITUACIJE

B.1 Rasprostranjenost invaliditeta na Kosovu

Postoji ozbiljan nedostatak pouzdanih informacija o prirodi i rasprostranjenosti osoba sa invaliditetom na Kosovu.

Statistike su nepouzdana iz sledećih razloga:
postoje različite definicije invaliditeta;
postoji ozbiljan nedostatak znanja o različitim tipovima invaliditeta;
koriste se različite tehnologije ispitivanja da bi se prikupile informacije;
postoje negativni socijalni stavovi prema osobama sa invaliditetom;
uslužna infrastruktura za osobe sa invaliditetom u seoskim oblastima je slaba, a i nasilje (u određenim oblastima i trenucima) je onemogućavalo prikupljanje podataka, što je uticalo na čitavu sliku.

Međutim, neke korisne tehnike su dostupne u Programu za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP). UNDP procenjuje da je u 1990. godini 5,2% svetske populacije bilo suočeno sa lakšim i teškim invaliditetima. Procene se kreću od 7,7% u tzv. Razvijenim zemljama do 4,5% u manje razvijenim oblastima. Statistike WHO-a su opštije, i odnose se na čitav niz vrsta invaliditeta, ne samo na lakše i teže, i u njima se navode brojeke od 10 do 15% u društvima u razvoju, sa većom rasprostranjenošću u razvijenim zemljama.

U oblasti obrazovanja na Kosovu, na kraju školske 1999/2000. godine u školu je bilo upisano oko 400 000 dece. Ukoliko uzmemo najstrože procene stepena invalidnosti (1%), broj dece sa invaliditetom je oko 4 000. Trenutno je u 14 škola u kojima postoje odeljenja za učenika sa invaliditetom upisano manje od 500 dece.

Bitno je primetiti da invaliditet ne utiče samo na osobe sa invaliditetom, već i na njihove porodice i zajednicu u kojoj žive, tako da je uticaj invaliditeta veći nego što gore pomenute statistike sugerišu.

B.2 Isključivanje

Isključivanje koje su iskusile osobe sa invaliditetom i njihove porodice rezultat je niza faktora, na primer:

- politička i ekonomska neravnopravnost;
- nasilje i rat;
- društveni stavovi koji su stvorili stereotipe o osobama sa invaliditetom kao osobama koje treba izdržavati i o njima brinuti ili čak da o njima nije vredno brinuti i da se one ne smatraju delom društva;

- profesionalna sklonost prema specijalizovanim i izolovanim službama, često za ljude sa specifičnim oštećenjima, koje pretpostavljaju da osobe sa invaliditetom ne mogu društveno niti ekonomski biti integrisane u društvo;
- slab pravni okvir, koji je sankcionisao i pojačavao prepreke isključivosti u raznim oblastima (npr. zapošljavanje, obrazovanje).
- nedostatak pristupa obrazovanju znači da su mnogi odrasli sa oštećenjima nedovoljno obrazovani i zbog toga nisu u mogućnosti da doprinose socijalno i ekonomski u punoj meri.

Pravna regulativa je doprinela društvenom isključivanju osoba sa invaliditetom. Najpre, pravna regulativa često ne uspeva da zaštiti prava osoba sa invaliditetom, a zatim, preko pravne regulative, stvaraju se prepreke koje sprečavaju osobe sa invaliditetom da dobiju jednake mogućnosti.

Jedan od glavnih razloga zašto se nastavlja diskriminacija preko pravne regulative je taj što diskriminacija nije očigledna pri samom čitanju statuta. Problemi često nastaju kada se zakon ili statut primeni. U to su uključeni:

- način na koji su sastavljene određene uredbe;
- način na koji se uredbe i/ili propisi u njima administriraju;
- neodgovarajuće i/ili neupućeno (laičko) tumačenje zakona,
- slabo nadziranje zakona
- neadekvatno omogućavanje pristupa zakonu:

Isključivanje ima različite ishode, uključujući:

- povećanje siromaštva
- slabiju pristupačnost obrazovanju
- povećanje nezaposlenosti
- povećanje nepismenosti

Važan faktor koji se mora uzeti u obzir je tendencija da društvo posmatra osobe sa invaliditetom kao posebnu grupu. Tako su ljudi u invalidskim kolicima postali predstavnici osoba sa invaliditetom. Ovim se ignoriše raznovrsnost invaliditeta i različitost potreba koje imaju osobe sa različitim vrstama invaliditeta.

Takođe se mora priznati da postoje grupe u zajednici osoba sa invaliditetom, koje su iskusile veću diskriminaciju nego druge, npr. žene sa invaliditetom, deca sa invaliditetom, osobe sa intelektualnim i mentalnim invaliditetom, ljudi sa invaliditetom koji je nastao kao posledica nasilja ili rata. Ove grupe su iskusile i još uvek su u prilici da doživljavaju, neuporedivo veći stepen isključivanja iz društvenog, ekonomskog i političkog okruženja. Ovo zahteva specijalan plan u cilju ispravljanja neravnopravnosti iz prošlosti i sadašnjosti. Specijalna pažnja mora biti poklonjena razumevanju i pristupanju uslovima koji su doveli do izuzetne ranjivosti ovih grupa.

B.3 Pristupi invaliditetu

Invaliditet se često posmatra kao nedostatak, negacija onoga što bi «normalan» život trebalo da bude, i doživljavanje invalidnosti često izaziva uznemirenost, strah i sujeverje u svim vrstama društva, drevnim i modernim. Ovo neznanje i strah u svojim ekstremnim oblicima za rezultat često imaju svesno i nesvesno poricanje invaliditeta, kao što je slučaj u fašističkom sistemu i sistemu bivšeg Sovjetskog saveza, ali i u

demokratskim društvima gde je invaliditet bio i još uvek je nešto čega se treba stideti i što treba kriti.

Medicinski i humanitarni model

Medicinski i humanitarni model invalidnosti vidi invaliditet kao individualnu nesreću koja može biti izlečena ili ublažena uz pomoć specijalizovane profesionalne intervencije. Stoga je invaliditet u istoriji smatran predominantnim zdravstvenim pitanjem i pitanje blagostanja i snage države je, dakle, u velikoj meri bilo kanalisano kroz medicinske i socijalne institucije. Profesionalna orijentacija, bilo medicinska ili socijalna, primarno je tehnička orijentacija koja pre problem vidi kao nešto što je stvar osobe sa invaliditetom i što treba da bude klinički «popravljeno» ili izlečeno, nego kao primarni izvor isključivanja i diskriminacije, nešto što je nezavisno od osobe sa invaliditetom. Odgovornost za «brigu» o osobama sa invaliditetom je, uopšteno govoreći, na specijalizovanim, odvojenim institucijama koje finansira vlada i/ili građansko društvo. Postojalo je malo ili skoro da i nije bilo napora da se oblast invalidnosti veže i za druge oblasti u nadležnosti vlade.

Pored toga, Medicinski i humanitarni model invalidnosti znači da organizacije osoba sa invaliditetom obično kontrolišu osobe bez invaliditeta koji pružaju usluge osobama sa invaliditetom i bave se stvaranjem «brižnije» okoline za različite grupe osoba sa invaliditetom. Obično je njihov cilj bio da obezbede lečenje ili da stvore alternativu u odnosu na prošenje ili «skrivanje». Filozofija je bila da ljude sa invaliditetom ne treba mrzeti, niti ih se plašiti, već ih treba žaliti ili pomagati kao deo «sažaljivanih». Uopšteno govoreći, obične potrebe jednakog poštovanja, ophođenja i ponosa nisu uzimane u obzir.

Ovakvi društveni stavovi proistekli iz shvatanja invaliditeta kao pitanja zdravlja i blagostanja preplavili su čitavo društvo. «Potreba za specijalizovanom negom» imala je za rezultat to da osobe sa invaliditetom i njihove porodice budu izolovane iz njihovih zajednica i svakodnevnih aktivnosti. Zavisnost od pomoći države (ili zanemarivanja) osiromašila je osobe sa invaliditetom i ozbiljno smanjila njihove kapacitete i samopouzdanje da ravnopravno stupaju u kontakt sa ostalim pripadnicima društva. Ovo im je onemogućilo pristup osnovnim društvenim, političkim i ekonomskim pravima.

Model društvenih i ljudskih prava

Model društvenih i ljudskih prava u oblasti invalidnosti vidi invaliditet kao javno pitanje kojem je potreban sociološki odgovor. Osobe sa invaliditetom su se udružile da bi se pokrenule i organizovale. Njihov cilj je da izgrade snažan građanski pokret organizacija koje kontrolišu same osobe sa invaliditetom. Najbitnija stvar pokretu za prava invalida je dokazivanje da je invaliditet pitanje ljudskih prava i razvoja. Ovo vodi priznavanju da je invaliditet normalan deo života, da su osobe sa invaliditetom građani sa jednakim pravima i prema tome treba da uživaju ista prava i obaveze. Ovo ukazuje da raspodela sredstava mora biti zasnovana na potrebama i da mora da omogućiti da svaki pojedinac ima jednake mogućnosti da učestvuje u društvu.

Pored prava, osobe sa invaliditetom treba da imaju i jednake obaveze u društvu i treba im pružiti neophodnu pomoć da bi im se omogućilo izvršavanje obaveza. Ovo znači da društvo mora povećati svoja očekivanja od osoba sa invaliditetom.

Pristup invalidnosti zasnovan na ljudskim pravima i razvoju usredsređuje se na uklanjanje prepreka podjednakom učešću i eliminaciju diskriminacije na osnovu invaliditeta. Model društvenih i ljudskih prava ukazuje da kolektivni problemi osoba sa invaliditetom postoje zbog složene forme institucionalne diskriminacije.

Diskriminacija je fundamentalna za to kako društvo razmišlja i funkcioniše. Okolnosti u kojima se nalaze ljudi sa invaliditetom i diskriminacija sa kojom se suočavaju je fenomen koji je stvorilo društvo i nema nikakve veze sa osobama sa invaliditetom. Međutim, Pokret za prava osoba sa invaliditetom veruje da «lek» za «problem» invalidnosti leži u restrukturiranju društva i strahova, mitova i stereotipa koji odražavaju stav društva prema invalidnosti.

Pristup invaliditetu zasnovan na ljudskim pravima i razvoju podrazumeva promenu paradigme u smislu konstruisanja značenja invaliditeta i kako reagovati na invaliditet.

- Doživljavanje invaliditeta vidi se kao normalno, kao rutinski deo života, ne kao aberacija ili da se obavezno vidi kao iskustvo koje treba sprečiti ili čak promeniti. Stoga, gluva osoba će izabrati da nema kohlearne implante iz razloga što bi joj to oduzelo njen jedinstveni kulturni identitet.
- Stepence koje vode u zgradu su ono što onemogućava invalida u kolicima da uđe, a ne kolica.
- Nemogućnost običnih škola da se pozabave različitostima u odeljenju prisiljava decu sa invaliditetom da idu u specijalne škole.
- Gluve osobe su hendikepirane od strane osoba koje nisu gluve i koje ne koriste jezik znakova i rešenje je da ostali nauče jezik znakova, a ne da gluvi budu izlečeni, da govore ili da nauče da čitaju sa usana.
- Osobe sa invaliditetom koje se prijavljuju za posao moraju da dobiju poštenu šansu i da im se obezbede osnovni razumni uslovi, kao što su rampa, softver, obučavanje na poslu ili prevodilac.

Model zvan na društvu i ljudskim pravima stoga naglašava dve stvari: nedostatak društva u vezi sa oblašću invalidnosti i sposobnosti i kapacitete samih invalida.

Rezultat ovoga je pristup koji zahteva da sredstva budu dostupna da bi se izvršila transformacija tzv. «običnih» zadovoljstava i usluga tako da se spreči diskriminacija i stvori raznovrsnija okolina. Naročito na postkonfliktnom području kao što je slučaj sa Kosovom, Model zvan na društvu i ljudskim pravima podrazumeva da u rekonstrukciju i razvoj našeg društva budu uključeni priznavanje i postojanje namere da se pristupi rešavanju problema razvojnih potreba osoba sa invaliditetom u okviru inkluzivnog razvoja.

Promena paradigme (od medicinskog na društvo/prava model) sprovedena je, u velikoj meri, kroz razvoj jakih organizacija osoba sa invaliditetom (OOSI). Centralna stvar koncepta društvenog modela odnosa prema invaliditetu jeste princip samopredstavljanja osoba sa invaliditetom preko OOSI. To podrazumeva i promenu finansijske podrške koju obezbeđuje vlada. Usluge moraju biti obezbeđene u kontekstu ličnog, socijalnog i ekonomskog osnaživanja, a ne zavisnosti.

C. Međunarodni scenario

Godina 1981. je proglašena Međunarodnom godinom osoba sa invaliditetom od strane Ujedinjenih nacija. Najvažniji rezultat međunarodne godine osoba sa invaliditetom bilo je usvajanje Svetskog programa akcija koje se tiču osoba sa invaliditetom tokom Decenije osoba sa invaliditetom Ujedinjenih nacija (1983 – 1993.). Svrha Svetskog programa akcija je bila da se unaprede efikasne mere za prevenciju invaliditeta, rehabilitaciju i ostvarivanja podjednake mogućnosti osoba sa invaliditetom.

UN je olakšao pravljenje nacrt Standardnih pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom da bi se vladama dale jasne smernice o akcijama koje treba preduzeti. Standardna pravila su usvojena od strane Generalne skupštine UN-a 20. decembra 1993. godine.

Ciljevi standardnih pravila

Ciljevi standardnih pravila:

1. Ona podrazumevaju jaku moralnu i političku obavezu Države da preduzme akcije za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetima.
2. Ona nude instrument za osmišljavanje politike i akcija. Svrha je da se svim osobama sa invaliditetom omoguće ista prava i obaveze kao i drugim građanima.
3. Ona ističu najbitnije aspekte socijalne politike u oblasti invalidnosti i obezbeđuju modele za političke procese donošenja odluka o dobijanju jednakih mogućnosti.
4. Ona predlažu nacionalni mehanizam za blisku saradnju između Države, organa UN, NVO i OOSI.

Ciljevi standardnih pravila

Ciljevi standardnih pravila:

1. naglašavanje neophodnosti adekvatnog znanja i iskustva o uslovima i specijalnim potrebama osoba sa invaliditetom za preduzimanje svih akcija u oblasti invalidnosti,
2. isticanje potrebe da osnovni cilj socio-ekonomskog razvoja bude proces preko kojeg bi svaki aspekt organizacije društva bio svakome učinjen pristupačnim;
3. naglašavanje suštinskih aspekata socijalne politike u oblasti invalidnosti, uključujući, po potrebi, i aktivno ohrabrivanje tehničke i ekonomske saradnje;
4. obezbeđivanje modela za političke procese donošenja odluka neophodnih za postizanje jednakih mogućnosti, imajući na umu: široke razlike tehničkih i ekonomskih nivoa; činjenicu da proces mora odražavati suštinsko razumevanje kulturnog konteksta u okviru kojeg se on odigrava i ključnu ulogu osoba sa invaliditetom u njemu,
5. predlaganje nacionalnog mehanizma za blisku saradnju između država, organa sistema UN, drugih međuvladinih tela i organizacija osoba sa invaliditetom.

Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti za osoba sa invaliditetom i Svetski program akcija koje se tiču osoba sa invaliditetom će biti dokumenti na osnovu kojih će se upravljati razvojem, primenom i nadgledanjem *Sveobuhvatnog okvira politike invaliditeta*.

Kao dodatak Standardnim pravilima, postoji još nekoliko veoma važnih međunarodnih dokumenata koji se odnose na pristup invalidnosti iz ugla ljudskih prava. To su:

Konvencija o pravima deteta iz 1989. godine

Pravo deteta sa invaliditetom na obrazovanje i obuku sa ciljem da dostigne najviši mogući stepen samostalnosti i društvene integracije.

Obrazovanje će se usmeriti na razvijanje detetove ličnosti, talenata i mentalnih i fizičkih sposobnosti do najveće moguće mere.

Svetska deklaracija o obrazovanju za sve iz Jomtien iz 1990. godine:

Obrazovanje za sve

Razlike između pojedinaca prihvataju se kao izazov, ne kao problem.

D. SVEOBUH VATNI OKVIR POLITIKE PREMA INVALIDNOSTI

D.1 Vizija: Demokratsko društvo zasnovano na ljudskim pravima

U demokratskom društvu zasnovanom na ljudskim pravima, potrebe svih građana predstavljaju osnovu za planiranje i politiku i opšti sistem i institucije društva su pristupačni svima. Organizovanjem društvenih struktura tako da one ispunjavaju potrebe svih, društvo mobilize potencijale svih svojih građana i samim tim ojačava svoje razvojne potencijale.

Osobe sa invaliditetom su prirodni i integralni deo društva kao celine i treba da im budu pružene mogućnosti da nacionalnom i međunarodnom razvoju daju doprinos svojim iskustvom, talentima i kapacitetima. Pošto se Kosovo suočava sa ogromnim izazovom zaštite etničkih prava i prava manjina, osobe sa invaliditetom moraju da učestvuju u procesu izgradnje društva za sve građane bez obzira na njihovo različito poreklo i mogućnosti i da sprovedu svoja prava i odgovornosti.

Dok demokratske strukture koje se razvijaju na Kosovu obezbeđuju okvir za učešće osoba sa invaliditetom, definisanje, prenošenje i nadgledanje ljudskih prava osoba sa invaliditetom u specifične mere i programe ostaje najveći izazov. Standardna pravila su glavni instrument koji vodi javnu politiku u smeru osiguravanja ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Ona će takođe pomoći vladi u stvaranju podobnog okruženja koje će voditi do punog učešća i izjednačavanja mogućnosti za osobe sa invaliditetom na svim nivoima društva.

D.2 Ciljevi

Široki ciljevi *Sveobuhvatnog okvira politike prema invalidnosti* uključuju: olakšavanje integracije prava osoba sa invaliditetom, vrednosti i učešća u vladinim strategijama razvoja i planiranja i programima; razvoj integrisanog sistema upravljanja za koordinaciju planiranja u oblasti invalidnosti, primenu i nadgledanje različitih funkcija u svim sferama vlade; razvoj strategije izgradnje kapaciteta koja će pojačati vladinu sposobnost na svim nivoima da primeni preporuke koje se nalaze u *Sveobuhvatnom okviru politike prema invalidnosti*.

program javnog obrazovanja i podizanje nivoa svesnosti sa ciljem promene osnovnih predrasuda u kosovskom društvu.

razvoj lokalnih struktura kao što je Savet za oblast invalidnosti i pilot projekata koji povezuju strategije i razvoje politika sa inicijativama operativnog planiranja, uključujući i sve zainteresovane strane (OOSI-e, vlade, privatni sektor).

D.3 Principi

Principi na kojim se zasniva strategija uključuju:

Samopredstavljanje

Fundamentalni princip koji stvara sliku pokreta za prava osoba sa invaliditetom na Kosovu u očima međunarodne zajednice je pravo na samopredstavljanje. Ovo znači da kolektivna odlučnost i razboritost osoba sa invaliditetom mora biti korišćena kao uzor strategijama vlade. U priznavanju ovog principa, vlada priznaje ulogu organizacije osoba sa invaliditetom i njihovih predstavnika u procesu donošenja odluka.

Integracija

Pitanje invalidnosti je istorijski rešavano na fragmentisan način. Ovo je bio jedan od ključnih faktora koji je doprineo marginalizaciji osoba sa invaliditetom i strašnom siromaštvu koje je zadesilo većinu. Ako će se pitanja osoba sa invaliditetom efikasno obraditi, invalidnost mora biti potpuno integrisana u principe, strategije i aktivnosti svih vladinih programa. Ovim će se obezbediti da ostaci prošlosti koji su negativno uticali na osobe sa invaliditetom, budu iskorenjeni iz održivog procesa rekonstrukcije.

Održivost

Finansiranje *Sveobuhvatnog okvira politike prema invalidnosti*, kao dela rekonstrukcije i razvoja, treba da bude uključeno u potencijalne dugoročne izvore finansiranja bilo iz javnog, bilo iz privatnog sektora.

E. POLITIČKE SMERNICE

E.1 Javno obrazovanje i podizanje svesnosti

Jedna od najvećih prepreka sa kojom se osobe sa invaliditetom suočavaju kada pokušavaju da se priključe osnovnim programima i stvore nove pristupe jesu neinformisanost i negativni stavovi. Ovi «strahovi, mitovi i stereotipi» su doveli do socijalnog isključivanja i marginalizacije osoba sa invaliditetom. Promena stavova nije nešto što se dešava automatski ili spontano, to je složen proces.

Cilj politike je:

Da sprovede programe osveščivanja javnosti koji stvaraju pozitivno i prikladno okruženje u kojem se različitost poštuje i ceni.

Strategije javnog obrazovanja i podizanja svesnosti uključuju:

- Pozicioniranje ili označavanje prava invalida kao aspekta vrednovanja razlika kao jednog od zajedničkih ciljeva koje Kosovo pokušava da postigne u svim etničkim zajednicama. Vrednost invalidnosti je da je to zajedničko iskustvo koje postoji u svim zajednicama, što znači da se može koristiti kao mogućnost za ostvarivanje komunikacije i saradnje.

- Razvoj integrisanje međuresorske strategije svesnosti o invalidnosti koja bi poslala ovu poruku različitim zajednicama preko različitih medija.
- Primenu projekata svesnosti o invalidnosti za novinare i predstavnike medija, uključujući poruku o pravima osoba sa invaliditetom nasuprot «žaljenju» i «herojskoj» slici i pozitivno korišćenje uzora iz svih grupa.
- Programe svesnosti o invalidnosti u okviru svake funkcije vlade;
- Povećano pojavljivanje osoba sa invaliditetom u medijima i društvu.

E.2 Prevencija

Jedna od osnovnih stvari politike prema invalidnosti je prevencija koja sadrži pristup zasnovan na ljudskim pravima po kojem svaki život ima vrednost, svi ljudi imaju izbor u vezi sa reproduktivnim pravima i mnoga oštećenja mogu biti sprečena ili ublažena uz pravovremeno otkrivanje i planiranje.

Cilj politike je:

Da razvije primarne i sekundarne programe prevencije koji ograničavaju bolesti i nesreće koje prouzrokuju invaliditet.

Strategije za prevenciju uključuju:

- Promocija zdravog načina života kod kuće, u školi, na radnom mestu i na sportskom terenu.
- Zaštitne mere kao što je imunizacija, zaštita protiv nesreća i zaštita na radu.
- Izbegavanje konflikata, rata i nasilja i sprovođenje mirovnih inicijativa.
- Smanjenje siromaštva preko ciljnog unapređivanja obrazovnog, ekonomskog i socijalnog statusa siromašnih.
- Poboľšane zdravstvene službe uključujući ranu identifikaciju i intervencije, genetsko savetovanje prema međunarodnim normama ljudskih prava i najboljim praksama i efikasno i hitno lečenje.
- Smanjenje broja nesreća na radu i nesreća kao posledica okolnosti kroz prilagođavanje okruženja.
- Usvajanje i primena pravne regulative kako bi se sprečile nesreće na radu i na putu.

E.3 Zdravstvena briga

Odgovarajuće, dostupne i pristupačne zdravstvene usluge na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou su od suštinskog značaja za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom. Takve usluge treba da uključuju osnovnu medicinsku i bolničku pomoć kod kuće pacijenta, izvan kuće pacijenta ili na nivou zajednice, kao i specijalizovanu zdravstvenu profesionalnu pomoć uključujući medicinske i funkcionalne rehabilitacione usluge. Specijalni oblici pomoći, koje se nude izvan ili u kući pacijenta su unapređeni u bolničku negu. Veruje se da će takav pristup povećati pristup iscrpnim, opširnim medicinskim i psihološko/psihijatrijskim službama pomoći.

Razvijene službe treba da budu konzistentne sa ostalim dokumentima/pravilima kao što su Zdravstvena Politika za Kosovo, Politika Mentalnog Zdravlja i Predlog za Fizičku Medicinu i Strategija i Rehabilitaciona Politika na Kosovu.

Cilj politike je:

Razvoj sveobuhvatnog univerzalnog sistema zdravstvene brige na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou, koji je osetljiv na opšte i specifične potrebe zdravstvene nege osoba sa invaliditetom.

Strategije uključuju:

- Mere za identifikovanje i smanjivanje diskriminacije zasnovane na invaliditetu u zdravstvenom sektoru.
- Sveobuhvatna besplatna zdravstvena briga za decu sa invaliditetom, uključujući besplatan pristup pomagalima i rehabilitacionim uslugama.
- Specijalizovane kratkoročne usluge medicinske rehabilitacije dostupne svima, naročito ranjenima usled nasilja, kojima se promoviše funkcionalna rehabilitacija i integracija u porodicu i zajednicu u najkraćem roku, a ne dugoročne specijalizovane i izolovane smeštajne i socijalne službe pomoći.
- Razvoj normi i minimuma standarda za izgradnju zdravstvenih kapaciteta radi osiguravanja pristupa bez prepreka.
- Odgovarajuće komunikacione strategije na mestu pružanja usluga moraju obezbediti jednak pristup osobama sa komunikacijskim, vizuelnim i senzornim invaliditetom.
- Programi obuke za medicinsko i opšte zdravstveno osoblje se moraju razviti da bi se olakšalo razumevanje implikacija pružanja zdravstvenih usluga u okviru Modela društvenih i ljudskih prava.

E.4 Rehabilitacija u zajednici

Model društvenih i ljudskih prava za invaliditete predlaže centralniju ulogu za ljude sa invaliditetom u planiranju, razvoju, primeni i nadgledanju rehabilitacionih usluga. Drugim rečima, doći će do promene vlasti sa profesionalaca na ljude sa invaliditetom. Ovo podrazumeva pružanje usluga kojima se ispunjavaju potrebe osoba sa invaliditetom na potpun način. Rehabilitacija u zajednici (RZ) treba, stoga, da stvori osnovu rehabilitacione strategije.

Cilj politike je:

Stvaranje pristupa odgovarajućim rehabilitacionim službama finansiranim za RZ pristup kroz razvoj mreže Handikos-a koji je u toku.

Strategije za rehabilitaciju uključuju:

- Odgovarajuće obučavanje ljudi (uključujući fizioterapeute i medicinske tehičare) uključenih u rehabilitacione službe. Dalje obezbeđivanje usluga preko radnika za rehabilitaciju i prevenciju (RRP), radnika za rehabilitaciju i obrazovanje (RRO) i radnika za zajednice (RZ).
- Razvoj decentralizovanog sistema pružanja usluga pružanjem pomoći Centrima za zajednice, Lokalnim centrima i Komunalnim grupama za aktivnosti.
- Međusektoralna saradnja u razvoju usluga.
- Nabavka odgovarajućih i priuštivih pomoćnih uređaja.
- Partnerstvo između ljudi sa invaliditetima i profesionalaca koji rade na pravim potrebama osoba sa invaliditetom.

E.5 Pristup bez prepreka

Način na koji je okruženje razvijeno i organizovano u velikoj meri doprinosi nivou nezavisnosti i jednakosti koju uživaju osobe sa invaliditetom. U društvu postoje mnoge prepreke koje sprečavaju osobe sa invaliditetom da imaju iste mogućnosti kao i ostali ljudi. Na primer: arhitektonske prepreke: nepristupačni uslužni servisi¹, nepristupačni ulazi², nezadovoljavajući urbanistički plan grada³, nezadovoljavajući unutrašnji dizajn i nezadovoljavajući javni prevoz⁴.

Mora se naglasiti da u prepreke takođe spadaju i komunikacijske prepreke (npr. usmena komunikacija je prepreka za neme osobe).

Najvažniji problemi pristupačnosti na Kosovu su:

- Javne, kao i privatne, zgrade nisu pristupačne za osobe sa invaliditetom
- Stručnjaci koji se bave planiranjem ne prepoznaju specifične detalje koji su neophodni da bi se ostvarilo okruženje bez prepreka
- NVO i druge agencije nemaju jasnu politiku o pristupačnosti okoline. Rezultat toga je da se trenutno grade klinike i druge javne zgrade bez pretpostavke o okruženju bez prepreka
- Neophodni su standardi o izgradnji i pristupačnosti
- Nedostatak specijalista/stručnjaka iz oblasti pristupa bez prepreka
- Nedostatak zakonske regulative iz oblasti pristupačnosti koja bi bila zasnovana na evropskim standardima.

Često se kao razlog nemogućnosti da se obezbedi okruženje bez prepreka navode troškovi. Međutim, kada se pristupačnost uključi u početni projekat, dodatni troškovi uglavnom ne premašuju 0,2% ukupnih troškova razvoja.

Cilj ove politike je:

Da se stvori društvo bez prepreka koje se prilagođava različitostima potreba i omogućava čitavom stanovništvu da se slobodno i neometano kreće i da ima pristup informacijama u obliku u kome ono može da ih iskoristi (npr. brajova azbuka, jezik nemih)

Strategije uključuju:

- Saradnju između različitih sektora tako da se pristup bez prepreka sprovodi preko Ministarstava i njihovih službi.
- Obuka osoblja
- Svo relevantno osoblje u ministarstvima i lokalnim vladama treba da prođe kurs o pristupu bez prepreka da bi se upoznalo sa potrebama osoba sa invaliditetom. Profesionalci koji su uključeni u izgradnju, treba takođe da prođu isti kurs.
- Saradnja između različitih sektora u razvoju sistema komunikacije koji će biti dostupan ljudima sa vizuelnim, slušnim i komunikacijskim invaliditetom.

---

¹ npr. stepenište, nepristupačni toaleti i kupatila, nepristupačni liftovi, trotoar koji nije spušten, kaldrma, itd.

² npr. šalteri u prodavnicama i bankama, javni poštanski sandučići, javni telefoni, itd.

³ npr. ulaz u moderne supermarkete, itd.

⁴ npr. uski trotoar, nedostatak specijalno obeleženih parking mesta, nedostatak pristupačnih ulica, itd.

- Samozastupanje
- Da bi se napravio plan pristupačnog okruženja, neophodno je poznavati različite vrste invaliditeta. Zbog toga je neophodno uključiti osobe sa invaliditetom i njihove organizacije u proces planiranja što je ranije moguće. Osobe sa invaliditetom najbolje poznaju probleme koje donosi nedostatak pristupa bez prepreka.

Da bi se postigao cilj ove politike, preporučuje se:

- Da se Evropski koncept o pristupačnosti usvoji kao građevinska norma i standard u oblasti pristupačnosti
- Projekat koji uključuje pristupačnost bez prepreka za sve zgrade koji bi pripremila sva odeljenja uključujući i uvođenje klauzule o uklanjanju prepreka u svim ugovorima o zakupu.
- Razvijanje širokog spektra stručnosti za projekte bez prepreka na centralnom, regionalnom i lokalnom nivou.
- Efektivno vođenje i sprovođenje postojećih i novih zakona, naročito na opštinskom nivou.
- Razviti odgovarajući i efektni mehanizam nadgledanja u koji bi bile uključene i organizacije osoba sa invaliditetom, naročito na opštinskom nivou.
- Postarati se da odgovarajući udžbenici i priručnici koji se fokusiraju na norme i standarde o pristupačnosti budu propisani od strane nadležnog ministarstva kao deo programa/profesionalne obuke arhitekata, građevinskih inženjera i urbanista.
- Obuka za profesionalce/stručnjake i radnike
- Razviti norme i standarde, kao i mehanizam monitoringa da bi se obezbedila pristupačnost u oblasti turizma.
- Razvoj odgovarajuće tehnologije vezane za pristupačnost i obuku.

Neke teme vezane za oblast pristupačnosti mogu da budu osmišljene i sprovedene u delo čak i pre nego što zakoni i propisi koji se tiču osoba sa invaliditetom budu formulisani i usvojeni. Radna grupa za oblast pristupačnosti preporučila je lokalnim vlastima da odmah sprovedu akcije vezane za sledeće oblasti:

- Da obezbede parking mesta za osobe sa invaliditetom⁵ na svim parkiralištima u opštini.
- Osobama sa invaliditetom trebalo bi izdati dozvole za parkiranje na:
  1. Prostorima na kojima je parkiranje inače zabranjeno npr. zgrade vlade, prostorima za koja je potrebna specijalna dozvola iz bezbednosnih razloga, itd.⁶
  2. Prostorima na kojima je parkiranje zabranjeno i smatra se saobraćajnim prekršajem.
- Poštanski sandučići moraju biti postavljeni na vidnim i pristupačnim mestima na stazama kojima se kreću pešaci.⁷

⁵ Parking mesta za osobe sa invaliditetom treba da budu obezbeđena i obeležena na odgovarajući način. Parking mesta moraju imati ravnu i čvrstu površinu sa što manje moguće nagiba, npr. treba da imaju minimalni nagib koji je neophodan za odvod vode. Parking mesta za osobe sa invaliditetom su prihvatljiva ukoliko zadovoljavaju sledeće kriterijume: moraju imati minimalnu širinu od 3,50 metara ili moraju biti smeštena pored pešačkih staza ili javnih površina na kojima će imati dovoljno prostora da izađu iz kola i udju u njih. Parking mesta za osobe sa invaliditetom treba da budu postavljena najbliže moguće glavnom ulazu.

⁶ Lokalna opština treba da izda odgovarajući dokument osobama sa invaliditetom.

- Postaviti korpe za otpatke tako da ih mogu dohvatiti osobe u invalidskim kolicima i osobe niskoga rasta.
- Javni telefoni treba da budu postavljeni na visinu na kojoj bi bili dostupni osobama u invalidskim kolicima, osobama niskoga rasta i osobama sa oštećenim vidom.
- Napraviti i podeliti osobama sa invaliditetom kartu opštine na kojoj će biti ubeležene sve dostupne zgrade.
- Postarati se da agencije/organizacije koje se bave potrebama osoba sa invaliditetom i/ili čiji predstavnici su osobe sa invaliditetom učestvuju u urbanističkom planiranju i odobravanju predloga projekata za rekonstrukciju.⁸
- Sve zgrade i čitava infrastruktura koje se grade ili rekonstruišu treba da budu potpuno pristupačne.

E.6 Prevoz

Postoji potreba za bržim napretkom u razvoju sistema javnog prevoza koji bi bio fleksibilan i dostupan svim ljudima na Kosovu i, dok ovo ne bude urađeno, treba sistematski i na kreativan način omogućavati pristup osobama sa invaliditetom. Ukoliko to ne bude urađeno, osobe sa invaliditetom će i dalje biti u velikoj meri «nevidljivi» i neće moći da daju svoj doprinos ili da koriste komercijalne i druge usluge koje su dostupne većini njihovih sugrađana.

Cilj ove politike:

Da se razvije pristupačan i raznovrstan sistem prevoza koji bi svi mogli sebi da priušte i koji će zadovoljiti potrebe najvećeg broja ljudi po najnižoj ceni, a, istovremeno treba praviti planove za realizaciju skupljih stavki koje su bitne za osobe sa invaliditetom koje su mobilnije i imaju veće potrebe za komunikacijom.

U strategije su uključeni:

- Podizanje nivoa svesti iz oblasti invalidnosti i davanje komponenti za orijentisanje saobraćajnoj industriji.
- Procesi razvoja pristupačnog sistema javnog prevoza u kojima treba da učestvuju sve zainteresovane strane (učesnici).
- Budući da je u toku obnavljanje javnih prevoznih sredstava i njihovo ponovno integrisanje u saobraćajni sektor, ovo je pravi trenutak da se sprovede prilagođavanje autobusa, vozova, itd. potrebama osoba sa invaliditetom, a sa ciljem smanjenja troškova.
- Iskustva ekonomije zemalja u tranziciji i zemalja sa razvijenom ekonomijom ukazuju na to da su neophodni specijalizovani transportni sistemi sa pristupom za osobe sa invaliditetom (tzv. «pozovite prevoz») u cilju pojačavanja osnovnog sistema. Ovu opciju treba razmotriti tek posle detaljne analize dugoročne primene osnovne opcije.

---

⁷ Ispred i sa obe strane poštanskih sandučića koji su okačeni na zid treba da postoji slobodan prostor od 0,50 metara (horizontalno izmereno). Poštansko sanduče treba da bude pristupačno osobama u kolicima ili osobama niskoga rasta, a otvor ne sme da bude na visini većoj od 1,30.

⁸ Važno je, međutim, postarati se da savet sa ovim u vezi bude zatražen od zvaničnih predstavnika organizacija osoba sa invaliditetom, da bi on izneo stav zajednice, a ne svoj lični stav. Pre građevinskog projekta ili projekta za javne radove određenog obima, obično se pripremi lokalni plan u skladu sa pravilnikom Opštinskog urbanističkog plana. Budući da je važno da se pristupačnost za osobe sa invaliditetom obezbedi u najranijim fazama projekta, treba zatražiti od lokalnih vlasti da u lokalne projekte uključe i zahteve u vezi sa ovim pitanjem.

E.7 Obrazovanje

Razvojni pristup problemu invalidnosti, kao i pristup iz ugla ljudskih prava značajno utiču na obrazovni sistem. Pedagozi teže da kategorizuju osobe sa invaliditetom prema vrsti invaliditeta. Učenici sa invaliditetom su tako ili smešteni u specijalne škole ili razrede ili potpuno isključeni i lišeni svake mogućnosti za obrazovanje pod izgovorom da imaju «suviše veliki invaliditet». Rezultat ovoga je naravno nepismenost i slaba kvalifikovanost, naročito među odraslim osobama sa invaliditetom, što značajno doprinosi visokom nivou nezaposlenosti i siromaštva.

Postojanje paralelnog sistema obrazovanja na Kosovu od 1991. do 1999. godine odražava veliki značaj koji se pridaje obrazovanju u ovom regionu. Nedostatak odredbi o deci sa invaliditetom je u ovom kontekstu uznemiravajući. U martu 2000. godine, bilo je 445 dece u specijalnim školama za decu ometenu u razvoju i decu sa senzornim oštećenjima.⁹ Procenjuje se da 80% dece školskog uzrasta sa invaliditetom ne pohađa nastavu. Traumatična iskustva iz rata i raseljavanja takođe sugerišu da postoji visok nivo specijalnih potreba među učenicima. Sveobuhvatno usredsređivanje na obrazovanje koje bi obuhvatilo osobe sa invaliditetom koristilo bi ne samo učenicima sa invaliditetom, već i učenicima koji imaju teškoće pri učenju i participaciji.

Kao što je već poznato, paralelni sistem obrazovanja (1990-1998.) je značajno uticao na sve obrazovne sektore. Kvalitet obrazovanja je opao, a usklađivanje sa zapadnim modelima je prestalo pre više od deset godina. Zbog nestalne i osetljive posleratne situacije, kao i zbog istorijske i kulturne tradicije obrazovanja na Kosovu, sprovođenje svake reforme neće biti ni lako, ali ni nekontroverzno. Što se tiče pitanja obrazovnog sistema i inkluzivnog obrazovanja, većina međunarodnih i lokalnih studija naglašava sledeće probleme:

- Izrada obrazovne politike i strateško planiranje su na svojim početnim tačkama.
- Obrazovni sistem nije dobro regulisan i funkcioniše uglavnom po ad-hoc regulativama.
- Brojnost i struktura stanovništva školskog uzrasta još uvek su nesigurni (neodređeni).
- I učenici i nastavnici su doživeli nasilje i bili svedoci nasilja i smrti.

Međunarodni pokret za inkluzivno obrazovanje izradio je Proglas iz Salamanke i Okvir za delovanje koji je prilagođen (u skladu sa) Svetskom konferencijom o specijalnom obrazovanju iz 1994. godine i u kome se kaže:

«deci sa posebnim potrebama moraju biti pristupačne redovne škole koje bi trebalo da im omoguće pedagoške metode usredsređene na samo dete i koje bi mogle da odgovore njegovim potrebama.

Redovne škole u okviru ove inkluzivne orijentacije su najefektnije sredstvo za borbu protiv diskriminativnih stavova, stvaranje zajednice u kojoj bi se deca sa invaliditetom osećala dobrodošlim, kao i stvaranje inkluzivnog društva i omogućavanje obrazovanja

---

⁹ «Obrazovanje na Kosovu: Od krize do oporavka i transformacije», Profesor Majkl Daksner (mart 2000. godine) UNMIK, Odeljenje za obrazovanje i nauku

za sve; pored toga, one omogućavaju efektno obrazovanje za najveći broj dece i popravljaju efikasnost, a, najzad, i smanjuju troškove čitavog obrazovnog sistema.

Upravo u okviru ove inkluzivne orijentacije trebalo bi da bude omogućeno obrazovanje deci sa invaliditetom na Kosovu. Ipak, inkluzivno obrazovanje ne odnosi se samo na omogućavanje obrazovanja deci sa invaliditetom, već više na fundamentalnu promenu u načinu na koji posmatramo različitost u učionicama i u širem društvu. Inkluzivno obrazovanje fokusira se na identifikovanju i uklanjanju prepreka u učenju i participaciji. Umesto što se pokušava da se pojedinac učini «normalnim», ovde je naglasak na stvaranju «normalnijeg» okruženja za pojedinca. U prepreke u učenju mogle bi se svrstati i nepristupačne zgrade. Ipak, prepreke su još šire i obuhvataju i nepristupačan nastavni program, jezičke prepreke, mala očekivanja, negativne stavove i stereotipe vezane za invalidnost i ostale oblike različitosti. Prepreke u učenju mogu da proisteknu i iz socio-ekonomskih faktora kao što su siromaštvo i klasna pripadnost. Sistem inkluzivnog obrazovanja usresredio bi se na pomeranje i uklanjanje tih prepreka u trenutnim naporima da se omogući obrazovanje za sve.

Termin specijalne potrebe u obrazovanju je širok i nije vezan isključivo za oblast invalidnosti. On označava svako obrazovanje koje mora biti ostvareno kao dodatak redovnom, a u cilju izlaženja u susret specifičnoj osobi ili osobi sa «posebnim potrebama». Moguće je i da detetu sa invaliditetom nije potrebna specijalna vrsta obrazovanja (npr. detetu sa blagim fizičkim invaliditetom). Detetu bez invaliditeta mogla bi, međutim, da bude potrebna takva vrsta obrazovanja (npr. deci koja imaju traume od rata).

Takođe je važno napraviti razliku između redovnog i inkluzivnog obrazovanja. Redovno obrazovanje se pojavljuje kada se dete sa invaliditetom uključi u redovan razred sa malim promenama ili bez ikakvih promena u učionici i udžbenicima. Dete će uspeti da se snađe u ovom okruženju samo ukoliko je, uprkos svome invaliditetu, uspelo da dostigne neophodni nivo znanja. Dete se mora prilagoditi sistemu. Inkluzija dece sa invaliditetom se uglavnom stara o osnovnom ljudskom pravu deteta na obrazovanje među njegovim vršnjacima. Da bi se ovo pravo omogućilo svoj deci, škole i obrazovni sistem moraju se tome prilagoditi. Sistem mora biti prilagođen detetu. Na primer, bilo bi veoma teško dete sa teškim mentalnim invaliditetom uključiti u redovno obrazovanje jer ono ne bi moglo da funkcioniše na istom nivou kao ostatak razreda i ne bi moglo da se nosi sa redovnim nastavnim programom. Ali bilo bi moguće uključiti dete tamo gde su rezultati učenja prilagođeni detetovim potrebama. To bi zahtevalo fleksibilan nastavni program i postojanje pojedinačnih ciljeva. Trebalo bi promeniti naša očekivanja da ćemo dete učiniti «normalnijim» u napor da mu omogućimo najveću moguću participaciju u svakodnevnom životu.

Deca sa invaliditetom i njihovi roditelji imaju vrlo malo ili gotovo nimalo izbora u pristupu kvalitetnom obrazovanju. Iskustvo u svetu je pokazalo da prepreke sa kojima se susreću deca sa invaliditetom za sticanje obrazovanja u redovnom sistemu obrazovanja mogu biti uklonjene samo uz pomoć pravne regulative koja bi podržala ovu ideju, kao i uz pomoć aktivnog lobiranja. Ova pravna regulativa bi uključivala priznavanje osnovnih ljudskih prava svakog deteta da dobije obrazovanje koje nije diskriminativno.

Obrazovanje je tradicionalno koncentrisano na vreme provedeno u školi i u manjoj meri na tercijarno obrazovanje. Veze sa oblašću rada i obučavanja su bile slabe. Promene u obrazovnoj politici su od posebnog značaja za buduće ekonomsko osnaživanje osoba sa invaliditetom.

Razvoj u ranom detinjstvu i učenje omogućuju deci sa invaliditetom pristup od najmlađeg uzrasta ranoj intervenciji i mogućnostima socijalizacije.

Cilj politike je:

Olakšavanje jednakog pristupa obrazovanju i razvoju jedinstvenog obrazovnog sistema koji će pružiti potrebe svim učenicima u inkluzivnom okruženju.

Strategije uključuju:

- Razvijanje jasne inkluzivne politike koja uključuje sve strane na koje se odnosi i koju na školskom nivou shvata i prihvata šira zajednica.
- Razvijanje nastavnog programa u redovnim školama koji bi obezbeđivao fleksibilnost, mogućnost dodavanja i prilagođavanja u skladu sa potrebama pojedinačnih učenika, bez obzira na kategoriju kojoj se čini da pripadaju.
- Stalni predavači van redovne nastave i predavači za vreme nastave i dodatno osposobljavanje nastavnika.
- Programi osnaživanja roditelja radi ohrabrivanja njihovog učešća u procenjivanju i donošenju odluka koje se tiču njihove dece. Ovi programi se moraju sprovoditi uz stvaranje senzibilnosti o ovim potrebama kod profesionalaca.
- Razvijanje odgovarajuće tehnologije u obrazovanju i obučavanju.
- Pružanje odgovarajuće podrške u obrazovanju svim učenicima.
- Raniji pristup obrazovanju svih učenika, a naročito učenika kojima je neophodno specijalno obrazovanje.
- Efektivna i relevantna istraživanja.
- Stupanje na snagu pravne regulative u okviru jedinstvenog inkluzivnog obrazovnog sistema koja će unaprediti nediskriminativni pristup obrazovanju.
- Odgovarajuće metode za procenjivanje i identifikovanje dece sa invaliditetom.
- Sistem prevoza koji bi omogućio da deca sa invaliditetom dođu do obrazovnih centara.

E.8 Zapošljavanje i ekonomsko osnažavanje

Nezaposlenost i nedostatak ekonomske aktivnosti su osnovni problemi koji pogađaju većinu osoba sa invaliditetima i njihove porodice. Istovremeno, nivo nezaposlenosti koji doseže i do 70% trenutno utiče na čitavo društvo Kosova tokom tekućeg perioda njegove rekonstrukcije. Među osobama sa invaliditetom je nesumnjivo nivo nezaposlenosti veći. Sveukupno uporište ovog dela političkog okvira je da se osigura integracija ljudi sa invaliditetom u ekonomsku rekonstrukciju Kosova, a ne da se stvori poseban ili nezavisan pristup.

Pre svega, osobe sa invaliditetom moraju vidljivo da učestvuju u onome što razvijaju preduzeća i poslodavci – kao što administracija UNMIK-a trenutno traži veće učešće žena – da bi se prenela slika i iskustvo da je moguće da osobe sa invaliditetom budu ekonomski produktivne. Na primer, znamo da osobe sa invaliditetom nisu posebno uključene u zapošljavanje u javnim službama, a jako mali broj rukovodilaca i

zaposlenih zna da li postoji politika o zapošljavanju osoba sa invaliditetom. Kao drugo, iskustva drugih zemalja su pokazala da je neophodno odrediti pravnu regulativu koja je izričito sačinjena radi uklanjanja prepreka koje vode ka diskriminaciji osoba sa invaliditetom na radnom mestu i u ekonomskom razvoju. Ovo bi, na primer, trebalo da uključuje odlučne programe i procese delovanja (akcije) da bi se podržala raznolikost u zapošljavanju i materijalna sigurnost. Na primer, iako su trenutnim propisima osigurane etnička i polna ravnoteža, ne postoji posebna politika koja bi omogućila pravedan odabir, zapošljavanje i napredovanje u službi osoba sa invaliditetom u okviru javnih službi.

Kao dodatak formalnom sektoru zapošljavanja, globalni trend, naročito u tranzicionim i ekonomijama u razvoju, je da se omogući da osobe sa invaliditetom takođe imaju pristup pomoći i podršci za započinjanje svojih sopstvenih preduzetničkih poslova preko individualnih, kooperativnih inicijativa ili inicijativa koje su povezane sa NVO.

Poboljšanje standarda je takođe neophodno za razvoj investicionog kapitala i operativnih fondova za ekonomski i druge vrste razvoja osoba sa invaliditetom. Kreativne inicijative samozapošljavanja pri Organizacijama osoba sa invaliditetom (OOSI), uključujući i prihode i stvaranje nepristrasnosti, naročito kad se nekadašnja državna sredstva privatizuju ili se ulažu velike strane investicije, moraju biti podržane pravnom regulativom, politikom, finansiranjem samoodrživih projekata i strategija razvoja ljudskih resursa.

Veštine i organizacione sposobnosti stvaranja efikasnog sistema zapošljavanja, razvoja preduzeća i struktura koje će donositi prihode/bogatstvo, zahtevaju razvijanje ekonomskih veština u vladi, OOSI i partnerima iz privatnog sektora.

Cil politike je:

Stvaranje uslova za proširenje spektra zaposlenja i mogućnosti ekonomskog razvoja za osobe sa invaliditetom u cilju smanjenja razlika u zaradama između osoba sa invaliditetom i ostalih zaposlenih.

Strategije uključuju:

- Stvaranje niza mogućnosti za zaposlenje, ostvarivanje prihoda i ekonomsko osnaživanje osoba sa invaliditetom, ne bi li se izašlo u susret različitim potrebama i ponudilo stvarne mogućnosti ekonomskog izbora.
- Podizanje nivoa svesnosti kod osoba sa invaliditetom o njihovim potencijalima i mogućnostima.
- Međuresorska saradnja u Vladi, OOSI-a i privatnog sektora sa fokusom na zapošljavanju i privatnom preduzetništvu osoba sa invaliditetom.
- Posebne programe za osoblje koje radi u kadrovskoj službi/na zapošljavanju i za sve zaposlene da bi se osiguralo da oni razumeju postojeće opcije u vezi sa zapošljavanjem i napredovanje u službi osoba sa invaliditetom koje traže posao i onih koje su zaposlene.
- Usvajanje pravne regulative koja promovise nediskriminativnu politiku, kao i odlučne akcije i ravnopravno zapošljavanje za radnike sa invaliditetom kako u javnom, tako i u privatnom sektoru i omogućava pravednu procenu osoba sa invaliditetom.
- Uspostavljanje pomoćnih programa za privatne preduzetnike sa invaliditetom kroz razvijanje specijalizovanog osoblja u okviru glavnih pomoćnih službi koje razumeju i koje su osetljive na potrebe preduzetnika sa invaliditetom.
- Promovisanje učešća, putem ciljeva i sankcija, osoba sa invaliditetom u razvoju infrastrukture i industrijske rekonstrukcije (na primer, u kompleksu Trepča, i kao radnika i kao podgovarača), razvoju privatizacije i komercijalizacije Države i preduzeća u društvenom vlasništvu, ekonomskom razvoju i direktnim stranim inicijativama za ulaganje. Predlaže se da ovo unapređenje poprimi oblik merljivog cilja, kao što je npr. 10% učešća osoba sa invaliditetom u zapošljavanju ili materijalnom obezbeđivanju.
- Postojanje predstavnika osoba sa invaliditetom u državnim telima i vladi.
- Omogućavanje pristupa osobama sa invaliditetom inicijativama stručnog obrazovanja na Kosovu ponovo osiguravanjem 10% minimalnog učešća studenata sa invaliditetom.
- Budući da razvoj poljoprivrede ima primarnu ulogu, ispitivanje kako u poljoprivredu, uključujući i obradu, mogu biti uključene osobe sa invaliditetom, treba da bude uključeno u sveukupan poljoprivredni razvoj koji je trenutno u toku na Kosovu.
- Obezbeđivanje odgovarajućeg sistema prevoza.
- Stvaranje baze podataka o radnom statusu i nivou radnih sposobnosti osoba sa invaliditetom.

E.9 Pristupačnost robi, objektima i uslugama

Postoje određena razilaženja u stepenu pristupačnosti robi, objektima i uslužnim centrima između osoba sa invaliditetom i ostalih osoba. Veći deo osoba sa invaliditetom suočava se sa diskriminacijom kada pokuša da dođe do robe, pristupi objektima ili uslužnim centrima. Osobe zadužene za pružanje usluga često mogu da odbiju pružanje usluge ili da ponude slabiju ili neodgovarajuću uslugu osobama sa

invaliditetom. Sve ovo su oblici diskriminacije što onemogućuje osobe sa invaliditetom da potpuno učestvuju u ekonomiji i trgovini kao celini, kao i da koriste robu, usluge i objekte.

Cilj politike je:

Da se omogući da osobe sa invaliditetom imaju podjednak pristup robi, uslugama i objektima i da se poveri onima koji pružaju usluge da preduzmu sve razumne korake kako bi se taj cilj postigao.

U strategije je uključeno:

- Usvajanje i sprovođenje zakonske regulative koja će ozvaničiti princip po kome će biti nezakonito da osobe koje pružaju usluge ili robu u svojim objektima diskriminišu osobe sa invaliditetom i da se zakonski osigura da se osobe koje pružaju usluge, pri pružanju istih, ophode prema osobama sa invaliditetom kao i prema ostalim ljudima.
- Objavljivanje Uputstva o radu u kome bi bili sadržani praktični saveti ljudima koji pružaju usluge kako da bolje omoguće prihvatljiv pristup i usluge osobama sa invaliditetom.
- Osiguravanje da osobe sa invaliditetom mogu da se pozovu na zakon kada god imaju primedbe na ovu vrstu diskriminacije uz pomoć svih raspoloživih sredstava, uključujući kontakte u lokalnoj zajednici i organizacijama.
- Celokupno osoblje zaposleno u javnom sektoru koje radi na bilo kojoj vrsti pružanja javnih usluga, javnog smeštaja ili obezbeđivanju robe, trebalo bi da prođe odgovarajuću obuku da bi se osigurao podjednak pristup osobama sa invaliditetom.
- Svi ljudi iz privatnog sektora koji se bave pružanjem usluga, treba da imaju potvrdu o obaveznoj obuci ne bi li osobama sa invaliditetom olakšali pristup takvoj robi, objektima i uslugama.»

E.10 Učestvovanje u javnom životu

Osnovno ljudsko pravo svih ljudi jeste da učestvuju u javnom životu. Ovo pravo je propisano u članu 25 Međunarodne konvencije o građanskim i političkim pravima iz 1994. godine. Međutim, u praksi, osobe sa invaliditetom često nailaze na prepreke u ostvarivanju svojih prava na učešće u izbornom procesu i pravu glasa uopšte u oblasti politike.

Kao najosnovniji primer, mesta za registraciju birača i glasačka mesta mogu biti nepristupačna osobama sa invaliditetom. Sledeći nivo je činjenica da društvo može smatrati da glas osoba sa invaliditetom nije od naročite važnosti ili da nije važeće njihovo kandidovanje na izborima. Ovo nije samo pitanje fizičkih prepreka, već i negativnih shvatanja.

Cilj politike je da:

Omogući osobama sa invaliditetom ravnopravan pristup i priliku da odigraju potpunu ulogu u izbornom procesu i u političkom životu.

U strategiju je uključeno:

- Usvajanje i sprovođenje nacionalne pravne regulative kojom će biti propisan princip po kome će osobe sa invaliditetom imati ravnopravan pristup i priliku da imaju potpunu ulogu u izbornom procesu i političkom životu.
- Usvajanje i sprovođenje važećih nacionalnih standarda koji bi regulisali i propisali ravnopravan pristup uslugama za ostvarivanje biračkog prava biračima sa invaliditetom, putem mesta za registrovanje birača, glasačkih mesta ili mobilnih ekipa koje bi pružale izborne usluge bilo kod kuće, bilo na drugom odgovarajućem mestu.
- Utvrđivanje smernica za izbornu administraciju o svim aspektima pristupačnosti izbornim uslugama kojima bi se podržali važeći nacionalni standardi.
- Obezbeđivanje postera i opreme na mestima za registraciju birača i glasačkim mestima kako bi se omogućilo štampanje glasačkih listića na velikim posterima i da bi se obezbedili uzorci glasačkih listića ili pomoćnici pri glasanju i tako pomoglo slabovidim osobama.

E.11 Ljudski resursi i razvoj veština (sposobnosti)

Osnovna pretpostavka za razvoj je sposobnost društva da koristi sopstvene resurse radi samoodržavanja. Ipak, većina osoba sa invaliditetom nalazi se u stanju nedovoljne razvijenosti zbog diskriminacije u smislu pristupa mogućnostima sada i u prošlosti. Razvoj ljudskih resursa (RLJR) je jedan od ključnih elemenata koji se može koristiti za zaustavljanje ciklusa siromaštva i nerazvijenosti.

Cilj politike je:

Razvoj sposobnosti osoba sa invaliditetom radi efikasnijeg učešća u: ekonomskom razvoju njihove zajednice i društva u celini; upravljanju; i nadgledanju izjednačavanja mogućnosti za osobe sa invaliditetom u okviru njihove lokalne zajednice, na regionalnom i centralnom nivou.

Strategije uključuju:

- Transformaciju glavnih službi za stručno obučavanje radi obezbeđivanja pristupačnijeg i inkluzivnog obučavanja za osobe sa invaliditetom.
- Razvoj sposobnosti osoba sa invaliditetom kroz produbljanje njihovih specijalizovanih mogućnosti tako da oni mogu da ostvare prihod preko zvaničnog sektora zapošljavanja, preko malih poslova ili projekata u zajednicama.
- Obezbeđivanje programa osnovnog obrazovanja za odrasle.
- Omogućavanje osobama sa invaliditetom da dobiju radno iskustvo. Ovo može zahtevati prilagođavanja okolini, kao i nabavku specijalizovane opreme i usvajanje tehnologije za obučavanje i procenjivanje.
- Razvoj odgovarajućih standarda za obučavanje zadovoljavanjem posebnih potreba osoba sa invaliditetom koje se obučavaju.
- Putem pozitivnih akcija, radnici sa invaliditetom treba da imaju pravo učešća na kursovima za unapređenje, programima obučavanja o novim tehnologijama i obučavanje na plaćenom obrazovnom odsustvu zasnovano na jednakim pravima.

- Programi o radu u službi i pre stupanja u službu moraju se razviti radi orijentacije i obučavanja instruktora za stručno osposobljavanje u oblastima koje su povezane sa oblašću invalidnosti.

E. 12 Socijalno staranje (osiguranje)

Kancelarija socijalnog radnika je ključno mesto pristupa sistemu pružanja usluga za veliki procenat osoba sa invaliditetom. Nažalost, slojevita priroda sistema pružanja usluga, kao i klinička orijentacija i lekarski pristup većeg dela socijalnih radnika obučavanju i njihovi profesionalni stavovi često vode nedostatku ličnog ojačavanja i ojačavanja zajednice, kao i upućivanju na druge sektore. Ovo znači da sistem socijalne zaštite mora da radi na pomirenju i rekonstrukciji na nivou zajednice i na osnažavanju na ličnom nivou i nivou zajednice, kao i da usmeri pitanja vezana za obrazovanje, zapošljavanje, prevoz i smeštaj ka potrebama osoba sa invaliditetom.

Promena modela u Model društvenih i ljudskih prava podrazumeva da socijalne službe moraju biti osmišljene tako da olakšaju nezavisnost u društvu, umesto da osiguravaju zavisnost od socijalnih službi.

Cilj politike je:

Obezbeđivanje službi socijalne zaštite koje imaju za cilj integrisanje osoba sa invaliditetom u sve aktivnosti u njihovim zajednicama.

Strategije uključuju:

- Preorijentaciju i obučavanje radnika u sistemu socijalne zaštite koji bi vodili ka restrukturiranju službi socijalne zaštite.
- Razvoj zajednice kroz pružanje podrške i ojačavanje organizacija osoba sa invaliditetom.
- Razvoj zajednice putem učešća svih sektora društva u svim inicijativama za razvoj zajednice, odnosno integriranih procesa za razvoj zajednice.
- Razvoj službi lične pomoći radi omogućavanja osobama sa teškim invaliditetom da upravljaju svojim životima i da koriste svoje pravo na izbor i dostojanstvo u svojim domovima.
- Razvoj službi integriranih u zajednice za osobe sa značajnijim invaliditetom koje će omogućiti značajnu socijalnu i ekonomsku aktivnost i vodi ka nezavisnosti i ojačavanju.
- Deinstitutionalizacija ustanova kao što je Specijalna ustanova u Štimlju kroz ponovno uspostavljanje kontakata između pojedinaca koji su tamo smešteni i njihovih porodica i lokalne zajednice.

E.13 Socijalno osiguranje

Tamo gde postoji struktura socijalnog osiguranja, sistem mora biti analiziran sa osvrtom na to kako da se izbegne stvaranje nepotrebne zavisnosti i kako da se unapredi socijalna integracija i ekonomska nezavisnost.

Cilj politike je:

Analiza i razvoj ekonomski racionalnog sistema mreže socijalnog osiguranja koje takođe promoviše društvenu integraciju i ekonomsku nezavisnost.

Strategije uključuju:

- Analizu postojećeg sistema i razvijanje sistema socijalne zaštite i penzionog sistema od strane Odeljenja za zdravstvo i socijalnu zaštitu, sa posebnim osvrtom na podsticaje/prepreke ojačavanju, integraciji i zapošljavanju.
- Razvoj pilot projekata koji će prikazati alternativne pristupe sistemu socijalnog osiguranju, na primer, promocija pristupa mogućnostima za otpočinjanje malih poslova, u kojima su izbalansirane potrebe za sigurnosnom mrežom i podsticanje ekonomskih inicijativa.
- Primena alternativnog sistema socijalnog osiguranja u čitavom sistemu.

E.14 Stanovanje

Većina osoba sa invaliditetom ima veoma malo nade da nezavisno stanuje. Postojeći objekti/stanovi i okolina su često nedostupni zbog lošeg projektovanja, infrastrukture i prenaseljenosti.

U planovima su veoma retko predviđene odredbe o projektima bez prepreka, što onemogućuje osobe sa invaliditetom da dobiju stanove ili posećuju rođake i prijatelje.

Kako deinstitutionalizacija (Specijalne ustanove u Štimlju) samo što nije otpočela, moraju se razviti posebni planovi sa osvrtom na stambene potrebe koje će imati osobe koje su trenutno smeštene u ustanove kada ih budu napustile.

Cilj politike je:

Da se obezbedi osobama sa invaliditetom i njihovim porodicama sigurno sklonište i pristupačnost njihovim stambenim objektima pribegavanjem nizu opcija.

U strategiju je uključeno:

- Pristupačni stambeni kapaciteti, ponovo sa određenim brojem od 10% stambenih kapaciteta koji se iznajmljuju.
- Vlasništvo nad pristupačnim kućama, ponovo sa određenim brojem od 10%.
- Obezbeđivanje raznovrsnih mogućnosti u oblasti stanovanja, uključujući stanovanje sa porodicom/rodbinom u zajedničkim stanovima i samostalno.

E. 15 Kulturne i kreativne aktivnosti, sport i omladina

Osobe sa invaliditetom imaju iste potrebe za kulturnim i kreativnim aktivnostima, sportom i rekreacijom kao i ostali ljudi. Sport i kreativne aktivnosti se uopšte smatraju ključnom komponentom integracije osoba sa invaliditetom u društvo. Sport je često vitalna komponenta njihove uspešne rehabilitacije i inkluzije. Kulturne i kreativne aktivnosti otvaraju mogućnost samoizražavanja, kao i dobijanja normalnih i stabilnih iskustava, nudeći zabavu i stimulaciju, ublažavajući dosadu i u nekim slučajevima pomažući u prevazilaženju trauma.

Sport i kulturne aktivnosti na školskom nivou su ključne za razvijanje fizičkih kvaliteta, kao i za razvoj samopoštovanja, samoispoljavanja, hrabrosti i izdržljivosti. Od vitalnog je značaja da sport hitno dobije više pažnje u školama.

Cilj politike je:

Da se razviju i prošire sportske i kulturne aktivnosti za osobe sa invaliditetom tako da oni mogu da učestvuju u sportu i rekreativno i takmičarski.

U strategiju su uključeni:

- Razvoj osoba koje će pružati obuku iz oblasti umetnosti i kulture, kao i sportskih trenera za osobe sa invaliditetom.
- Stvaranje pristupačnih sportskih i kulturnih objekata.
- Obrazovni programi kojima će se osobama sa invaliditetom (naročito onima koji žive u seoskim sredinama), sponzorima i sportskim i kulturnim radnicima dalo do znanja da postoje različite forme sportskih i kulturnih aktivnosti osoba sa invaliditetom.
- Sport za osobe sa invaliditetom treba da bude u što većoj meri uključen u glavne sportske tokove da bi se povećala mogućnost sponzorisanja. Drugim rečima, treba da bude promovisan zajedno sa ostalim sportskim događajima.
- Uključivanje osoba sa invaliditetom u aktivnosti sa ciljem oslobađanja kreativnih potencijala pojedinaca.

E. 16 Statistika

Važno je da čitavo prikupljanje podataka, istraživanje i podela informacija odražava činjenicu da invaliditet – njegova klasifikacija, definicija i merenje – obavezno obuhvataju biomedicinske, kao i socijalne, ekonomske i političke aspekte. Iz ovog razloga, osobe sa invaliditetom treba da čine sastavni deo procesa istraživanja i prikupljanja podataka.

Vlada, NVO/OOSI-i i privatan sektor treba da imaju razne tipove informacija o invalidnosti da bi mogli da planiraju i usmere svoja sredstva tamo gde su najpotrebnija.

Osobe sa invaliditetom treba da imaju pristup svim informacijama o zdravlju, obrazovanju i socijalnim aspektima koji utiču na njihov život. Sve strategije i mehanizmi koji se razvijaju da bi informacije bile pristupačnije građanima treba da budu u obliku koji je dostupan osobama sa invaliditetom.

Cilj politike je:

Da se razvije i održava informacioni sistem koji je zasnovan na Modelu socijalnih i ljudskih prava za osobe sa invaliditetom.

Strategije uključuju:

- Prikupljanje podataka u skladu sa nacionalnim popisom i istraživanjima o domaćinstvima, koje će biti sprovedeno u bliskoj saradnji sa, između ostalih, univerzitetima, istraživačkim institutima i OOSI-ima. Bolja koordinacija istraživanja koja su usredsređena na oblast invalidnosti koja istražuju raskorak između ljudskih fizičkih i mentalnih stanja i njihovih kapaciteta (ličnih, ekonomskih, socijalnih), i okoline (geografskih, arhitektonskih, socijalnih, političkih), u kojoj žive, kreću se i rade.

- Razvoj baze podataka koja bi obezbeđivala informacije o medicinskim razlozima invaliditeta, službama, postojećim istraživanjima, potrebama osoba sa invaliditetom i okolnostima koje su dovele do oštećenja.
- Unapređenja pristupa osoba sa invaliditetom svim informacijama koje imaju uticaja na njihov život.

F. PRAVNA REGULATIVA I POLITIKA

Pravna regulativa, ako je ispravno sačinjena, može biti korišćena za promovisanje prava osoba sa invaliditetom. Međutim, stavljanje zakona na snagu može biti nedovoljno za osiguravanje ostvarenja tih prava. Stoga postoji potreba da se uspostvave institucije i mehanizmi za unapređenje i zaštitu ljudskih prava. Pravna regulativa, međutim, predstavlja uputnu tačku za ispravljanje i nudi značajnu podršku.

F.1 Ciljevi politike

Pravna regulativa, bilo da je deo druge pravne regulative ili postoji nezavisno, mora biti zasnovana na principima propisanim Ustavnim okvirom. Ona mora osigurati ravnopravnost, nediskriminaciju i zaštitu osobama sa invaliditetom. Postojeća pravna regulativa mora biti usklađena sa ustavnim principima.

Razvoj antidiskriminatorne pravne regulative mora biti dvojak po svom pristupu. Prvo, mora tražiti način za rešavanje nejednakosti iz prošlosti putem izjednačavanja mogućnosti, uz istovremeno kontrolisanje svake tendencije koja vodi ka nastavku diskriminacije. U isto vreme, ona mora štiti principe Ustavnog okvira i drugih međunarodnih instrumenata za očuvanje ljudskih prava.

F.2 Strategije

Sva pravna regulativa mora biti uklopljena u kontekst dogovorenih ciljeva politike koja se odnosi na oblast invalidnosti. Stoga:

Mora da uključuje sektor invalidskih organizacija u diskusiji oko predložene pravne regulative.

Mora da traži međusektoralnu saradnju između svih uključenih strana iz javnog i privatnog sektora.

G. PRIMENA

Da bi se osigurala koordinacija i primena Sveobuhvatnog okvira politike prema invalidnosti u politici vlade, preporučuje se postojanje Kancelarije za osobe sa invaliditetom u vladinoj strukturi, koja bi smeštena u kancelariji Premijera. Cilj ovoga je da se obezbedi dovoljna pristupačnost svim vladinim odeljenjima i da se obezbedi pozitivan uticaj na sve vladine pravne regulative, programe i politiku.

Pored toga, postojeća UNMIK-ova Radna grupa o invalidnosti biće transformisana u Savet za oblast invalidnosti kao stalnu konsultativnu strukturu vlade, kojoj pomaže i sa kojom blisko saraduje Kancelarija za osobe sa invaliditetom.

Funkcije Kancelarije za osobe sa invaliditetom će biti:

Da olakša, koordinira i nadgleda primenu Sveobuhvtnog okvira politike prema oblasti invalidnosti;

Da obezbedi vezu između Vlade i građanskog društva preko Saveta za invaliditete;

Da razvije sistem menadžmenta za koordinaciju planiranja iz oblasti invalidnosti, primenu i nadgledanje u različitim odeljenjima;

Da bude Sekretarijat Saveta iz oblasti invalidnosti;

Da obezbedi savetovanje Kabineta Premijera o pitanjima iz oblasti invalidnosti

Da obezbedi široko javno obrazovanje, kao i jačanje kapaciteta pokreta osoba sa invaliditetom i vladinih odeljenja u sprovođenju Sveobuhvtnog okvira politike u oblasti invalidnosti;

Da olakša razvoj pravne regulative;

Da olakša i koordinira javne programe podizanja svesti radi menjanja osnovnih predrasuda u društvu;

Da olakša analize budžeta radi identifikovanja da li su dovoljna sredstva usmerena na oblast invalidnosti i naročito na integraciju i prosperitet osoba sa invaliditetom;

Da obezbedi finansijska sredstva koja se koriste za sprovođenje Sveobuhvtnog okvira politke u oblasti invalidnosti:

Da bi se shvatile strategije koje su obuhvaćene ovim dokumentom, neophodno je da opštine razviju plan sprovođenja na lokalnom nivou.

H. KONTROLISANJE

Kontrolisanje je suštinski element u podržavanju ljudskih prava. Kontrolisanje može biti korišćeno kao korektivni alat za narušena prava osoba sa invaliditetom. Takođe se može koristiti za merenje usmerenja i šema diskriminacije.

Iako sve nadzorne strukture na Kosovu u svojim mandatima treba da imaju kontrolisanje ljudskih prava osoba sa invaliditetom, predložena Kancelarija za osobe sa invaliditetom i Savet za oblast invalidnosti imaće posebnu odgovornost za ovaj zadatak.

Kancelarija za osobe sa invaliditetom, budući da se nalazi na centralnoj lokaciji u okviru vlade i koja je zadužena za koordinaciju primene Sveobuhvtnog okvira politike u oblasti invalidnosti, biće, jasno je, ključna struktura u vladi za kontrolisanje ne samo procesa primene ove politike, već i njenog uticaja, kao i ljudskih prava osoba sa invaliditetom uopšte.

Savet za oblast invalidnosti, u čijem radu učestvuje građansko društvo, kao i ključna odeljenja vlade, takođe će imati bitnu nadzornu ulogu.

Konačno, kao što je slučaj i u međunarodnoj praksi, kosovski pokret za prava osoba sa invaliditetom u obliku Handikos-a će uvek na sebe preuzimati ulogu nadzornika, kao glas osoba sa invaliditetom sa Kosova.

1 Poželjna terminologija

Jezik je moćno oruđe i terminologija može da ima uticaj na označavanje osoba sa oštećenjima, razvrstavajući ih, diskriminirajući ih, i konačno stvarajući kulturu neprihvatanja raznolikosti. Reči koje su povezane sa negativnim stereotipima, ili koje su stvorene da izazovu sažaljenje, trebaju se izbegavati. Važno je da terminologija odražava određenu promenu u filozofiji od sadašnjeg medicinskog/individualnog pristupa invaliditetu. Jezik treba da odrazi da su poteškoće koje doživljavaju pojedinci povezane sa društvenom sredinom u kojoj žive i uče. Evo nekoliko primera poželjne terminologije:

Upotrebite *nedostatak* ne *hendikep*. Reč *hendikep* proizilazi iz fraze *kep in hend*, (kapa u ruci) odnoseći se na prosca i i većina ljudi sa nedostacima mrze tu reč. Drugi termini koji se trebaju izbegavati jesu *fizička/mentalna zaostalost*.

Iako neki ljudi sa nedostacima više vole termine *fizički zaostao* ili *drugačije sposoban*, ovo se ne treba upotrebiti uopšteno.

Izbegavajte *pati od*, *boluje od*, ili *žrtva je*, sve što određuje nedostatke kao negativne. *Pati od* ukazuje na stalni bol ili muku, što više nije slučaj za većinu ljudi sa nedostacima kao što je za većinu ljudi bez nedostataka, *boluje od* označava bolest, što većina nedostataka nisu takva. *Žrtva* podrazumeva da je zločin počinjen nad osobom sa nedostacima.

Nemojte koristiti *vezan za invalidska kolica* ili *osuđen na invalidska kolica*. Ljudi vide njihova invalidska kolica kao podobni način prevoza, ne kao zatvor, i fraza *vezan/osuđen* protivureći činjenici da se mnogi ljudi sa motornim nedostacima uključuju u aktivnosti bez invalidskih kolica, uključujući vožnju ili spavanje. Odgovarajuća fraza bi bila *koristi invalidska kolica*.

Koristite *fizički sposoban* ili *osobe bez nedostataka*. Termini *normalan* i *čitav* su neprikladni i netačni.

Većina nedostataka nisu bolest. Nemojte zvati osobu sa nedostatkom pacijent osim ukoliko se ne odnosi na bolničke okolnosti. U kontekstu profesionalne i fizičke terapije, *klijent* ili *posetilac* je poželjnije.

Ljudi koji smatraju da pripadaju grupi ljudi bez čula sluha sebe nazivaju ljudima *bez sluha* sa velikim B. Nikada ne koristite termine *gluvonem*, ili *gluv* ili *nem*. Ljudi bez sluha nisu nemi, oni komuniciraju znakovnim jezikom.

Izbegavajte *deformisan*, *deformisanost*, i *urođena mana*. Osoba može biti *rođena bez ruku* ili može da ima *urođeni nedostatak* ali se to verovatno ne smatra defektom.

Koristite *terminologiju gde će lica biti na prvom mestu*. Tako govorimo o ljudima koji imaju Daunov sindrom. Ovo stavlja pre naglasak na lice, nego na nedostatak. Izbegavajte *mongol* ili *mongoloid*.

Izbegavajte *mentalno retardiran, umno poremećen, sporo shvata, nesposoban za učenje, oštećenog mozga*. Koristite *terminologiju gde će lica biti na prvom mestu*, kao kod *lica sa intelektualnim nedostatkom* ili *lica sa emocionalnim problemima*.

2 Opšti termini

pristupačnost, ulaz za invalide (accessibility) - odnosi se na smetnje u okolini koje isključuju ljude iz učešća. Starijim osobama, trudnim ženama, majkama sa bebama u kolicima, i ljudima sa hroničnim oboljenjima svakodnevno smetaju arhitektonske prepreke kao i onima sa štakama i onima koji koriste invalidska kolica. **Pristupačnost** se takođe odnosi na pisane i usmene reči za one sa nedostacima čula vida i sluha, kao i na one koji su nepismeni.

pomoćni uređaji (aids for daily living) - sredstva koja koriste ljudi sa fizičkim nedostacima ili čulnim nedostacima kako bi prevazišli prepreke koje ograničavaju njihovo učešće u uobičajenim aktivnostima.

prepreke u učestvovanju (barriers to participation) - to su prepreke koje sprečavaju ljude sa nedostacima da učestvuju u potpunosti u društvu. One uključuju:

prepreke prema stavu (attitude barriers) - npr. stereotipe osoba sa nedostacima kao zavisnim osobama i kao oni kojima je potrebna nega,

fizičke prepreke (physical barriers) - kao što su arhitektonske prepreke tj. Projekat zgrada, urbana i seoska infrastruktura koje isključuju one kojima su invalidska kolica neophodna, starije ljude, roditelje koji guraju kolica sa bebom itd.

prepreke u komuniciranju (communication barriers) - koje isključuju osobe sa nedostacima da imaju jednaki pristup informacijama kao što imaju ljudi bez nedostataka. Na primer, nedostatak pružanja Brajove azbuke za slepe i znakovnog jezika isključuje iz učešća ljude sa nedostacima vida kao i one bez čula sluha.

invaliditet (disability) - smatra se oblikom ugnjetavanja i odnosi se na smetnju ili ograničenje aktivnosti koju je prouzrokovala savremena društvena organizacija koja malo uzima u obzir ili ne uzima u obzir uopšte ljude koji imaju fizičke i druge nedostatke i tako ih isključuju iz glavnog toka društvenih aktivnosti (Davis 1996; Abberly 1996).

rana intervencija (early intervention) - odnos porodica i pružaoca usluga određenih da maksimalno poboljšaju razvoj dece sa invaliditetom od rođenja do 3 godine.

pristupačno okruženje (environmental accessibility) - obuhvata i pristupačnost okruženju sa zgradama i pristupačnost u smislu pristupa informacijama/ komunikaciji. U smislu planiranja politike pristupačnosti označava preduzete mere kako bi se obezbedilo okruženje bez barijera.

indentifikacija (identification) - sakupljanje informacija o osobi posmatranjem, razgovorom, i formalnom analizom, da bi se ustanovilo da li osoba ima nedostatke.

nedostatak (impairment) - je objektivni opis koji definiše bio koji gubitak u smislu psihološke i fiziološke strukture kao što su gubitak čula sluha, povreda kičmene moždine ili oštećenje mozga.

uključenje (inclusion) - sistem vrednovanja za koji važi da sve individue bez obzira na njihov invaliditet imaju pravo učešća u rekreativnim, službenim, društvenim i obrazovnim aktivnostima njihove zajednice zajedno sa svojim vršnjacima. To je filozofija koja želi da se distancira od odvojenih pružanja usluga za ljude sa nedostacima a nastoji da osigura da se podržava njihovo potpuno učešće u životu zajednice.

Sveobuhvatno obrazovanje (inclusive education) - je pružanje obrazovanja unutar sveobuhvatnog sistema vrednovanja. Ono govori o:

- priznanju da deca i mladi mogu učiti i da im je potrebna pomoć
- omogućavanju obrazovnih struktura, sistema i metoda za učenje kako bi se zadovoljile potrebe svih koji uče.
- poštovanju razlika među onima koji uče, bez obzira na godine, pol, etničku pripadnost, jezik, klasu, nedostatak, status AIDS-a itd.
- promeni stava, ponašanja, metodologije, plana i programa i okruženja kako bi se zadovoljile potrebe onih koji uče.
- maksimumu učešća svih koji uče u kulturi i planu i programu obrazovnih institucija i svodeći barijere u procesu učenja na minimum.

plan obrazovanja za pojedince (individual education plan) - pisani plan za individualni program obrazovanja učenika, koji je sastavljen prema njegovim/njenim jedinstvenim potrebama u učenju. On ističe odgovarajući cilj i postupke za učenike posebnih potreba putem konsultacija roditelja i nastavnika.

redovne škole (regular school) - škola zajednice koja pruža obrazovanje deci koja pripadaju toj zajednici.

izdvajanje (segregation) - akcija izdvajanja grupe ljudi od ostatka zajednice, posebno zbog njihovih nedostataka i njihovog različitog tretiranja.

posebne potrebe (special education) - potrebe koje možda ima pojedinac koje se trebaju zadovoljiti da bi osoba bila sposobna da u potpunosti učestvuje u životu zajednice.

specijalne škole (special school) - škole namenjene učenicima sa nedostacima.

3 Nedostaci Impairments

3.1 Fizički nedostaci Physical Impairments

Fizički nedostaci se odnose na urođena ili stečena oštećenja mišića, nerava, kostiju ili kože koja vode ka smanjenjoj pokretljivosti ili teškoćama u vršenju aktivnosti svakodnevnog života kao što su: kretanje, lična nega, oblačenje, obedovanje, čišćenje itd. Može se povezati sa opštom slabošću, bolom, povišenim tonom i spastičnošću.

Pomoćna sredstva za osobe sa fizičkim nedostacima

ortoza (orthosis) - pomoćna sprava koja se može staviti na telo ili oko tela u nezi/lečenju fizičkih nedostataka

proteza ili veštački ekstremiteti (prosthetics and artificial limbs) - veštačka zamena za deo tela koji nedostaje

longeta (splints) - sredstvo koje se koristi da učini nepokretnim deo tela dok traje lečenje ili da ispravi ili spreči deformitet.

ortopedske cipele (orthopedic shoes)

električna invalidska kolica (electric wheelchair)

ručna invalidska kolica (manual wheelchair)

toalet stolica (karrige tualeti)

jastuci za dobru poziciju pri sedenju (cushions for a good sitting position)

štap za šetnju (walking stick)

posebna sredstva za pisanje/pribor u kuhinji/ličnu negu kao što su deblje olovke, slavine sa dugačkom ručicom itd. (special tools for writing/in kitchen/ personal care like thick pencils, long handle on the watertap, etc.)

respirator (respirator)

ram za hodanje (walking frame)

štake (crutches)

podešavanja na vozilima (adjustments to vehicles) - posebni mehanizmi koji omogućavaju pristup i korišćenje vozila i prevoza osobama sa oštećenjima

platforma (a ramp) - kosa koja povezuje dva dela zgrade kada je jedan viši od drugog. Platforma je potrebna kako bi načinila zgradu pristupačnom osobi kojoj su neophodna invalidska kolica.

3.2 Nedostaci čula vida Visual Impairment

Gubitak vida može biti u potpunosti ili delimičan. Slepilo se odnosi na potpuni gubitak čula vida. Slepe osobe mogu imati poteškoća u kretanju i saznanju gde se stvari nalaze, ili u svakodnevnim aktivnostima, pisanju, čitanju, ili kada slede vizualne znakove ili komande.

Ozbiljni nedostaci čula vida, slabi vid ili nedostatak čula vida važe za osobe koje poseduju izvesni stepen čula vida, ali koje imaju ograničeno vidno polje i žižu koje se ne može lako popraviti sa naočarima. Njima su potrebne specijalne naočare, Brajova azbuka za slepe ili velika slova i druga sredstva koja im mogu pomoći za njihov slabi vid.

Pomoćni uređaji za ljude sa oštećenim vidom

brajeva azbuka (braille) - sistem čitanja koji koristi ispupčene tačke za označavanje slova i brojeva.

uređaji za pisanje brajevom azbukom (braille writing tools)

pas vodič (guide dog) - pas obučen da pomaže osobi pri kretanju

uvećavajuće staklo (magnifying glass)

oprema za čitanje pod uvećanjem (magnifying reading equipment) - optička oprema koja uvećava pisani tekst i projektuje ga na ekran.

specijalni kompjuteri (specialised computer) - npr. kompjuter koji prevodi pisani tekst u Brajevu azbuku ili obrnuto, ili kompjuter koji daje govorne informacije onome koji piše (kompjuter koji govori).

govorna knjiga (talking book) - kasetu koju može slušati osoba sa oštećenim vidom

beli štap (white cane) - oprema za kretanje

lični pomoćnik (personal assistant) - osoba koja pomaže osobi sa invaliditetom u svakodnevnim aktivnostima i/ili obrazovanju i u radu.

3.3 Oštećenje sluha Hearing Impairment

gluv (Deaf) - Potpuni gubitak sluha. Osoba koja je rođena gluva koristi znakovni jezik kao maternji jezik. Neke gluve osobe takođe nauče da govore i da čitaju govor tako što posmatraju lice govornika. One takođe nauče da pišu i čitaju na jeziku zajednice onih koji čuju.

ogluvljena osoba (Deafned person) - Osoba koja je u potpunosti izgubila sposobnost sluha nakon što je naučila govorni jezik. Takva je osoba sposobna da govori.

oštećenje sluha, gubitak sluha (hearing impairment) - Su pojmovi koji se odnose na sve stepene gubitka sluha, od najmanjeg do najizraženijeg.

znakovni jezik (sign language) - Jezik ruku i tela koji koriste potpuno gluve osobe kako bi komunicirale sa drugima. To je jezik koji gluve osobe prirodno prihvataju kao svoj maternji jezik.

Pomoćni uređaji za osobe sa oštećenjem sluha

trepćuće svetlo (flashing light) - funkcioniše isto kao i zvonice na vratima, pokazuje da li neko zvoni na vratima.

slušni aparat (hearing aid) - obično elektronski uređaj koji pojačava zvuke pre nego što dospeju u unutrašnje uvo. Slušni aparat može pomoći ljudima koji teško čuju da **lakše** komuniciraju sa ljudima koji čuju.

tumač (interpreter) - je lice koje pomaže u prevazilaženju komunikacionih prepreka između zajednice gluвих i osoba koje čuju tako što prevodi sa znakovnog jezika na govorni jezik **i obratno**.

3.4 Intelektualni nedostaci Intellectual Impairment

Pod intelektualnim nedostatkom podrazumeva se intelektualna sposobnost i veštine samopomoći koje su znatno ispod očekivanog nivoa u odnosu na starost nekog pojedinca. Nedostatak se manifestuje pre osamnaeste godine života i najverovatnije traje tokom celog života. Shodno stepenu intelektualnog nedostatka postoje poteškoće u tri ili više oblasti, uključujući brigu o samom sebi, jezik razumevanja i izražavanja, učenje, pokretljivost, upravljanje sobom, sposobnost za vođenje nezavisnog života i samostalno finansijsko izdržavanje kao i stalna potreba za individualnom pomoći.

Testovi inteligencije (I.Q.) i testovi intelektualne sposobnosti koriste se za utvrđivanje nivoa intelektualne sposobnosti pojedinca u poređenju sa odabranim predstavnicima cele populacije. Testovi inteligencije podložni su predubedenjima i pružaju samo ograničen uvid u sposobnosti pojedinca. Ovakve testove mora da sprovodi psiholog koji ima opravdanja za predubedenje ili ponašanje koje bi moglo uticati na rezultate. Uz testove inteligencije i intervjuisanje potrebni su i drugi testovi informacije kako bi se odredio intelektualni nivo pojedinca, a posebno snaga i potencijal učenja iz različitih oblasti. Procena deteta je takođe zasnovana u odnosu na nekog ko dobro poznaje tu osobu, kao što su na primer roditelji. Procena osobe sa intelektualnim nedostacima ne sme se raditi isključivo sa ciljem klasifikacije. Ona bi se trebala koristiti kao mehanizam određivanja određenih intervencija koje mogu unaprediti sposobnost pojedinca sa intelektualnim nedostatkom za učenje i učestvovanje u životu zajednice.

funkcionalne veštine (functional skills) - veštine koje osobi sa intelektualnim nedostatkom omogućuju da živi sa određenim stepenom samaostalnosti unutar zajednice npr. prepoznavanje znakova, osnovi čitanja, potpisivanje, popunjavanje jednostavnih obrazaca, rukovanje novcem, čitanje vremena.

inteligencija, I.Q. (intelligence, I.Q.) - Testovi inteligencije (I.Q.) koriste se za određivanje intelektualne sposobnosti pojedinca u poređenju sa odabranim predstavnicima cele populacije. Testovi inteligencije ne opisuju potencijal učenja neke osobe. Testovi inteligencije veoma su ograničeni pošto ignorišu niz sposobnosti kao što su kreativnost, veština građenja međuljudskih odnosa, istrajnost itd.

kašnjenje u razvoju (delayed development) - Osoba sa intelektualnim nedostatkom pokazuje sveobuhvatno kašnjenje u razvoju u nizu razvojnih procesa (jezik, motorika, emocionalno, fizički kao i intelektualno). Međutim, razvoj se nastavlja tokom celog perioda života i mnogi pojedinci sa intelektualnim nedostacima dostižu nivo razvoja za koje se smatralo da su nedostižni za njih.

teškoće sa pamćenjem (memory difficulties) – Pojedinci sa intelektualnim nedostacima imaju velikih poteškoća sa pamćenjem činjeničnih informacija. Njihovo pamćenje događaja iz života ili epizodna memorija mnogo je jača.

Specijalne potrebe osoba sa intelektualnim nedostacima

ljudska prava (human rights) - Pojedincima sa intelektualnim nedostacima ljudska prava su uskraćivana u mnogim aspektima. Kontrola nad njihovim sopstvenim seksualnim životom, finansijama i drugim važnim životnim odlukama kompromitovana je putem stereotipa totalne nesposobnosti. Njima je potrebna podrška u pravljenju sopstvenog izbora i kontroli nad sopstvenim životima unutar konteksta ljudskih prava za sve građane.

pomoć u učionici (classroom aid) - Detetu sa intelektualnim nedostatkom će možda biti potrebna podrška putem pomoći u učionici od strane nastavnika u sveobuhvatnom nastavnom sistemu.

trener na poslu (job coach) - Odrasloj osobi sa intelektualnim nedostatkom će možda biti potreban trener koji će joj pomoći da se prilagodi rutini i zahtevima posla kada ta osoba započne radni odnos na otvorenom tržištu rada.

oslonac (supporter) - Pojedincu sa intelektualnim nedostatkom će možda, s vremena na vreme biti potrebna osoba koja će mu biti oslonac i pomoći mu da izrazi svoje poglede i davati podršku u odbrani svog pristupa ljudskim pravima.

uprošćeni materijal za čitanje (simplified reading materials) - Materijali koji zahtevaju malu sposobnost čitanja ali koji se bave temama za odrasle koje treba proširiti. Na primer, čitalac na nivou početnika koji se bavi finansijskim menadžmentom može pomoći pojedincu sa intelektualnim nedostatkom.

3.5 Emocionalne poteškoće i poteškoće u ponašanju Emotional and Behavioral Difficulties

Emocionalne poteškoće i poteškoće u ponašanju uzrok su problemima kod kuće, u školi i u društvu. Osobe sa takvim poteškoćama u konfliktu su sa samim sobom i sa društvom. One imaju probleme u savladavanju raznih aspekata svakodnevnog života, izgradnji i održavanju odnosa, u prevazilaženju komplikovanih osećanja kao što su bespomoćnost, strahovi i strepnja.

U nekim slučajevima ljudi takođe imaju problema u shvatanju i tumačenju realnosti, npr. vide i čuju stvari koje ne postoje. Tretman obuhvata savetovanje, podršku porodice, ličnu pomoć i lekove koji su neophodni za nezavistan život osobe sa psihijatrijskim nedostatkom unutar zajednice.

ponašanje lošeg prilagođavanja, socijalno prilagođavanje (maladaptive behavior, social adjustment) - Ponašanje koje ometa razvoj socijalno prihvatljivog ponašanja i socijalne prihvatljivosti te osobe u društvu.

agresivno ponašanje (aggressive behavior) - Osoba je spremna za napad ili svađu ili će je verovatno izazvati. To može biti spoljni indikator emocionalnog nemira.

anksioznost (anxiety) - Hronično stanje napetosti koje utiče na um i telo.

izazivajuće ponašanje (challenging behavior) - Ponašanje koje predstavlja izazov efikasnom funkcionisanju određene sredine u kojoj se pojedinac kreće. Ponašanje pojedinca je izvan očekivanih normi za datu situaciju.

depresija (depression) - Stanje tuge bez entuzijazma ili nade.

fobija (phobias)

post-traumatski stresni poremećaj, PTSD (post-traumatic stress disorder) - je poremećaj tokom kojeg prethodno preživljeni stresni događaj psihološki proživljava više puta, zajedno sa anksioznošću i strahom.

rehabilitacija (rehabilitation) - ponovno obrazovanje, posebno ako je pojedinac bio bolestan ili povređen, kako bi mu se omogućilo da ponovo postane sposoban za svakodnevne aktivnosti.

1.6 Višestruki nedostaci Multiple Impairment

Višestruki nedostaci su propratni nedostaci kao što su intelektualni nedostatak – ortopedski nedostatak itd. Pojedinci sa višestrukim nedostacima često imaju velikih poteškoća u punom učešću u životu zajednice. Neophodni su posebni napori za njihovo uključivanje u glavne tokove aktivnosti zajednice.

4 Govor, komunikacija, jezik i matematički problemi Speech, Communication, Language, and Mathematical Problems

Govorni, komunikacioni i jezički problemi predstavljaju najčešće poteškoće za decu. Govorne poteškoće variraju od blagih problema sa izgovorom to potpune nemosti. Jezički problemi javljaju se prvo kao zakasneli razvoj govora, a tokom školskog uzrasta kao poteškoće pri čitanju, pisanju i učenju matematike.

Nesposobnost učenja javlja se tokom jednog ili više fizioloških procesa uključenih u razumevanje ili korišćenje jezika, govornog ili pisanog, ili u matematici. Dete sa poteškoćom u učenju ne profitira od uobičajenih učioničkih metoda nastave i učenja i materijala ako nema posebnu obrazovnu pomoć. On/ona jeste, ili će postizati rezultate ispod proseka. Poteškoće pri učenju manifestuju se blago ili izrazito u percepciji, konceptualizaciji, jeziku, pamćenju, motoričkim sposobnostima i kontrolom pažnje.

Ovaj odeljak ne obuhvata decu koja imaju poteškoće pri učenju a koje su prvenstveno rezultat vizualnog, slušnog, fizičkog ili intelektualnog nedostatka, ili emocionalnih poteškoća ili poteškoća u ponašanju.

Neki pojmovi koji se odnose na poteškoće pri govoru i učenju

poremećaj nedostatka pažnje, ADD (attention-deficit disorder, ADD) - stanje koje se manifestuje poteškoćom koncentrisanja na informacije i održavanja pažnje. Osoba se ponaša kao *sanjar*.

poremećaj nedostatka pažnje/hiperaktivnost, ADHD (ADHD attention-deficit/hyperactivity disorder, ADHD) - stanje koje se manifestuje poteškoćom koncentrisanja na informacije, održavanja pažnje i hiperaktivnim ponašanjem.

afazija (aphasia) - odrasle osobe koje imaju poteškoća sa verbalnom komunikacijom kao posledice moždanog udara ili oštećenja mozga usled traumatskih posledica.

autizam (autism) - ozbiljni mentalni poremećaj koji se razvija u detinjstvu, usled kojeg osoba ima poteškoća pri komunikaciji ili formiranju odnosa sa drugima usled izrazite rigidnosti. Uprkos tih problema osoba može imati i značajne jačine.

komunikacioni problem (communication problem) - problem u prijemu auditornih informacija, korišćenju jezika ili generisanju govora što utiče na proces razmene ideja i izražavanja osećanja.

problem jezičkog izražavanja (expressive language problems) - poteškoće pri verbalnom izražavanju.

problem razumevanja jezika (receptive language problems) - poteškoće pri primanju i razumevanju verbalne ili pisane komunikacije.

disleksija (dyslexia) - sindrom usled kojeg osoba ima neobične i stalne poteškoće pri učenju sastavnih delova reči i rečenica, integrisanju tih delova u reči i rečenice i pri učenju drugih vrsta reprezentacionih sistema kao što su čitanje vremena, pravci, razlozi.

References

- Abberly, P. 1996. The Concept of Oppression and the Development of a Social Theory of Disability. In Barton, L. & Oliver, M. (Eds.) Disability Studies: Past, Present and Future. Leeds: Disability Press.
- An Empowerment Tool, Pocket Guide to Disability Equity for Leaders of persons with Disabilities. 2000. Africa Decade of Disabled Persons. Disabled People South Africa (DPSA).
- Glossary related to disability and education. 1997. CD-ROM. Teaching Students with Disabilities, The state of Queensland, Department of Education.
- Diagnostic and Management for Mental Disorders in Primary Care: ICD-10 Chapter V Primary Care Version. 1996. WHO Guidelines. Göttingen: Hogrefe & Huber Publishers.
- Guidance on matters to be taken into account in determining questions relating to the definition of disability. 1995. Disability Discrimination Act.
- Oliver, M. & Barnes, C. 1998. Disabled people and Social Policy: From Exclusion to Inclusion. London: Longman.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary. Fifth edition. 1995. Oxford: Oxford University Press.
- People with disabilities during Humanitarian Crisis, Identification Mission Kosovo, November 23rd – 27th 1999. 1999. Copenhagen: The Danish Council of Organizations of Disabled People.
- The Standard Rules on Equalization of opportunities for Persons with Disabilities. 1994. United Nations.
- The World Disability Report. 1999. Disability '99. The International Disability Foundation in association with the Winchester Group.
- Udhëzimet për diagnostikim dhe trajtim të çrregullimeve mentale në kujdesin parësor: ICD-10 kapitulli V versioni i kujdesit parësor. 1996.
- Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English language. 1996. New York: Gramercy books.
- Weller, B. F. (Ed.) 2000. Bailliere's Nurses' Dictionary. China: Bailliere Tindall.

POLITIKA OBRAZOVANJA LICA SA INVALIDITETOM NA KOSOVU (Nacrt dokumenta o smernicama koje će biti deo “detaljnog okvira politike za obrazovanje lica sa invaliditetom na Kosovu”)

1. UVOD

Pristup smetnjama sa stanovišta ljudskih prava i razvoja događaja ima značajni uticaj na način na koji se obrazovanje pruža. Vaspitači teže da klasifikuju ljude sa invaliditetom smetnjama prema nesposobnostima. Učenici sa invaliditetom se ili raspoređuju u specijalne škole ili razrede, ili su u potpunosti isključeni iz bilo koje obrazovne mogućnosti po osnovi da su “ i previše ozbiljno onesposobljeni”. Ovo svakako daje rezultat nepismenosti i slabih sposobnosti posebno među odraslima sa invaliditetom, a što doprinosi umnogome visokom nivou nezaposlenosti i siromaštva.

Deca sa invaliditetom i njihovi roditelji imaju malo izbora ili nemaju izbora kada se radi o pristupu kvalitetu obrazovanja. Njihova borba da pristupe glavnom toku obrazovanja sa svojim vršnjacima je dobro dokumentovana. Međunarodno iskustvo pokazuje da barijere za decu sa invaliditetom pri pristupu obrazovanju u redovnom sistemu se jedino mogu razmotriti putem zakonodavnih propisa i uz aktivno vršenje uticaja. Ovi zakonodavni propisi bi trebali da uključe poznavanje osnovnih ljudskih prava svakog deteta u pristupu obrazovanju koje je nediskriminacijsko.

Obrazovanje se tradicionalno usmeravalo na godine provedene u školi, i na niži nivo tercijarnog obrazovanja. Veze sa svetom rada i obukom bile su slabe. Promene u politici obrazovanja jesu od značajne važnosti budućem ekonomskom osposobljavanju ljudi sa invaliditetom.

Da bi razgovarali o obrazovnoj politici sa poštovanjem prema osobama sa invaliditetom, mi započinjemo sa definicijom kakvo je značenje obrazovanja za osobe sa specijalnim potrebama i sveobuhvatnog obrazovanja zato što razumevanje ovih koncepata varira. Za ciljeve ovog dokumenta mi donosimo sledeće definicije: «Sveobuhvatno obrazovanje i obuka»:

- *Označava prihvatanje činjenice da sva deca i mladi mogu da uče i da je svoj deci i mladima potrebna podrška*
- *Označava uspostavljanje obrazovnih struktura, sistema i metodologija u učenju koje ispunjavaju potrebe svih učenika*
- *Označava i poštuje postojeće razlike medju učenicima, bilo da su one u godinama života, pola, etničke pripadnosti, jezika, razreda, invaliditet, HIV status itd.*
- *Je šire od formalnog školovanja i prihvatanja da se učenje takodje dogadja u kući i u zajednici, i na formalan i neformalan način*
- *Označava promenu stavova, ponašanja, metodologija, plana rada i sredine u cilju ispunjavanja potreba svih učenika*
- *Označava maksimiziranje učešća svih učenika u kulturi i planu rada obrazovnih institucija i minimiziranje prepreka u učenju*

(Juznoafrička Bela Knjiga o Obrazovanju 6:Jul 2001)

Tako da se sveobuhvatno obrazovanje ne sastoji samo od pružanja usluga deci sa invaliditetima već predstavlja fundamentalnu promenu u našem vidjenju različitosti u učionici i u društvu u celini.

Termin specijalne potrebe u obrazovanju je takodje širi, on nije povezan samo sa invaliditetom. On opisuje obrazovne potrebe koje treba da budu ispunjene kao dodatak normalnim potrebama u cilju ispunjavanja specifičnih individualnih ili »specijalnih potreba«. Tako je moguće da dete sa invaliditetom ne zahteva specijalne potrebe (na primer, dete koje ima umeren fizički nedostatak). Dete koje nema nedostatak može, medjutim, zahtevati specijalne uslove (na primer, deca koja imaju traume izazvane ratom).

Takodje je važno napraviti razliku izmedju redovnog i sveobuhvatnog obrazovanja. Umerenost se javlja kada se dete sa nedostatkom nalazi u učionici za normalnu decu sa malom ili nikakvom promenom u učionici ili u planu rada. Dete će moci da se uključi u ovu sredinu ukoliko on ili ona dostigne dovoljno visok nivo uprkos njegovom ili njenom nedostatku. Dete mora da se uključi u sistem. Uključivanje dece sa nedostacima ili specijalnim potrebama se najčešće razmatra sa ljudskim pravima deteta za obrazovanje sa njegovim ili njenim vršnjacima. Da bi se postiglo ovo pravo za svu decu, škole i obrazovni sistem moraju da se promene i da budu prilagodljive. Sistem mora odgovarati detetu. Na primer, bilo bi veoma teško usmeriti dete sa teškim mentalnim nedostatkom zato što ono ne bi moglo da funkcioniše na istom nivou kao ostatak odeljenja i ono ne bi moglo da se uključi u normalan plan rada. Ali moguće je uključiti ovo dete u ono odeljenje gde su rezultati učenja prilagodjeni njegovim potrebama. Ovo bi uključivalo fleksibilan plan rada i individualne ciljeve. Mi bi trebali da izmenimo naša očekivanja u normalizovanju deteta u cilju obezbedjivanja njihovog maksimalnog učešća u životu.

Sveobuhvatno obrazovanje se fokusira na identifikovanje i uklanjanje prepreka u učenju i učestvovanju. Umesto pokušavanja da osoba bude «normalnija», naglasak se stavlja na pravljenje «normalnog» okruženja za osobu. Prepreke u učenju za decu sa nedostacima mogu biti nepristupačne zgrade. Medjutim, prepreke mogu biti veće, kao na primer neodgovarajući plan rada, prepreke u jeziku, mala očekivanja, negativni stavovi i stereotipi u okolnoj sredini i ostali tipovi razlika. Prepreke u učenju takodje mogu nastati iz socio-ekonomskih faktora kao što je siromaštvo ili klasna pripadnost. Sistem sveobuhvatnog obrazovanja bi se fokusirao na kretanju ili uklanjanju ovih prepreka u neprekidnom procesu razvijanja sistema dobrodošlog učenja u kojem sve osobe mogu da uče i da učestvuju i daju svoj doprinos.

Svi ljudi treba da imaju jednak pristup obrazovnim mogućnostima, bez obzira na njihove nedostatke. Svaki učenik ima njegove/njene sopstvene mogućnosti i obrazovne potrebe. Poštovanje različitosti treba da bude naglašeno i promovisano. Svi ljudi treba da imaju pristup svim mogućim obrazovnim i socijalno normalnim mogućnostima u sredini; da se obrazuju i treniraju u što je više moguće normalnoj sredini; obezbedjivanje jednakosti za učenike sa nedostacima u sveobuhvatnoj sredini.

Osnovne ideje o sveobuhvatnom obrazovanju se mogu naći u mnogim ranijim međunarodnim dokumentima:

Konvencije o Pravima Deteta 1989

- Pravo deteta sa oštećenjem na obrazovanje i trening-> da postigne najviši stepen samopouzdanja i najvišu moguću socijalnu integraciju
- Obrazovanje će imati za cilj razvijanje detetove ličnosti, talenata i mentalnih i fizičkih sposobnosti do najviše moguće mere.

Svetska Deklaracija o Obrazovanju za Sve, Jomtien 1990

- Obrazovanje za Sve
- Individualne razlike su prihvaćene kao izazov a ne kao problem

Standardna Pravila o Izjednačavanju Mogućnosti za Osobe sa Nedostacima 1993

- Obrazovne vlasti su odgovorne za obrazovanje osoba sa nedostacima u integrisanoj sredini: obrazovno planiranje, razvoj plana rada i školsko organizovanje.

Izjava iz Salamanke i Nacrt Aktivnosti prihvaćen na Svetskoj Konferenciji o Obrazovanju Dece sa Specijalnim Potrebama 1994

- Škole treba da prihvate svu decu bez obzira na njihovo fizičko, intelektualno, socijalno, emocionalno, lingvističko ili neko drugo stanje.
- «Specijalne potrebe u obrazovanju» se odnose na onu decu i mlade čije potrebe potiču iz nedostataka ili teskoća u učenju.
- Regularne škole obezbeđuju najefektivnija sredstva u postizanju obrazovanja za sve.

2. TRENUTNA SITUACIJA SPECIJALNOG OBRAZOVANJA NA KOSOVU

Ovaj dokument o politici je izdat u momentu kada se situacija na Kosovu još smatra složenom. Politička tenzija i ozbiljni društveni i ekonomski problemi širom Kosova i u čitavom regionu nisu prestali da postoje uprkos promenama u Saveznoj republici Jugoslaviji (SRJ), od juna 1999. godine međunarodni činiooci pokušavaju da stabilizuju region kao i rad različitih humanitarnih organizacija

U tom kontekstu, ovaj dokument je namenjen negovanju posebnih potreba/sveobuhvatnog obrazovanja u okviru glavnog toka obrazovnog sistema na Kosovu, poboljšavanjem školskih ustanova, razvojem ljudskih resursa, i izgradnjom institucionalnog kapaciteta. Ovaj proces ne zavisi samo od mogućih promena koje se dešavaju u njegovom spoljašnjem i unutrašnjem političkom i društvenom okruženju. Kao takav, pažljivo će izbeći pristrasan pristup, biće razvijen i podržaće sve grupe- etničke i profesionalne, domaće i međunarodne, administrativna i nevladina tela, posebne potrebe/lica sa invaliditetom i njihove lokalne organizacije.

U smislu procesa i ishoda, politika je usmerena na fleksibilnost, obuhvatnost, podsticanje učešća i na pravo podučavanja svih onih direktno uključenih. Osnovna filozofija ovog dokumenta politike uključuje ljude sa invaliditetom na svim nivoima procesa reforme obrazovanja počevši od nacрта, planiranja, primene i pristupa, do nivoa donošenja odluke

2.1. Politika vlade i nadležnog vladinog sektora

2.1.1. Institucionalne i administrativne strukture. Odeljenje za obrazovanje i nauku

Što se tiče obrazovanja, odmah posle rata (1999) Odeljenje za obrazovanje i nauku (OON) UNMIK-a je uspostavljeno u martu 2000. godine sa osobljem čiji su sastav činili lokalni i međunarodni vaspitači. OON je zaduženo za administraciju obrazovanja i rukovođenje školama širom Kosova, uz kasnije Regionalnu administraciju i dva međunarodna službenika za obrazovanje u svakoj od pet zona KFOR-a. Opštine čine tradicionalno lokalne vladine institucije. Njima upravlja međunarodni opštinski administrator UNMIK-a, privremeno. Posebne potrebe i sveobuhvatno obrazovanje su deo ovog mehanizma. Trenutno OON je značajno uključeno na poboljšanju posebnih potreba preko Finske pomoći razvoju obrazovnog sektora na Kosovu (FSDEK) koje finansira Ministarstvo spoljnih poslova Finske a koje sprovodi grupa visoko kvalifikovanih stručnjaka. U isto vreme OON planira da do kraja septembra 2001. godine uposli lokalne službenike koji će raditi na koncepciji obrazovne politike i administrativnih pitanja posebnih potreba/sveobuhvatnog obrazovanja. Ovo je važan korak napred u sadašnjoj teškoj finansijskoj situaciji obrazovnog sektora.

2.1.2. Trenutno stanje i politika posebnih potreba/sveobuhvatnog obrazovanja¹⁰

U septembru 2000. godine OON je pripremila dokument u vezi sa posebnim potrebama/sveobuhvatnog obrazovanja (PP/SO) na Kosovu.¹¹ Glavni cilj pomenut u

---

¹⁰ Pogledajte istorijski pregled ,Fetah Bylykbashi, *Posebne potrebe obrazovanja na Kosovu: kratka istorija* (na albanskom). Predočeno na seminaru *O posebnim potrebama obrazovanja*, 25. oktobar 2000. god (neobjavljeni dokument).

¹¹ *Pogledajte Posebne potrebe obrazovanja – septembar 2000. god. Pregled*, Priština, 2000. god.

dokumentu je pružanje odgovarajućeg obrazovanja onima koji imaju posebne potrebe i osiguravanje da su deca sa posebnim invaliditetom uključena u pristupačno, kvalitetno obrazovanje na Kosovu.”

U skladu sa ovim dokumentom (p.1), “procenjeni broj upisa dece na Kosovu krajem 1999/2000 školske godine je 400. 000. Data najopreznija procena ozbiljnog nivoa invaliditeta (1%),verovatni slučaj dece sa invaliditetom je 4000. Trenutno,ima manje od 400 dece i mladih u 11 škola i razreda koji postoje za decu sa invaliditetom.

Takodje treba da ovde uzmemo u obzir da verovatno ima puno dece u regularnom obrazovanju koja imaju specijalne potrebe a koje nisu ispunjene. Mnoge od tih potreba se odnose na različitost navedenu u definiciji UO koja je navedena ranije, ali takodje ima puno dece sa neotkrivenim nedostacima-nedostacima sluha, vida i emocionalnim nedostacima koji su verovatno neotkriveni. Zbog toga znači da identifikovanje i ispunjavanje ovih potreba u regularnim školama treba da bude uključeno u pravila za sveobuhvatno obrazovanje.

Počevši od činjenica koje daje isti dokument kao i od poseta na terenu i analiza sprovedenih od strane tima FSDEK-a postoje tri glavne oblasti postojeće mere lica sa invaliditetom-sluh, vid i intelektualna zaostalost Postoje pet specijalnih škola na Kosovu. Za decu sa svakom vrstom nedostataka postoje jedna ili dve škole (Priština – za intelektualno zaostale; Prizren – jedna za one sa oštećenjima sluha i jedna za intelektualno zaostale; Peć- jedna za one sa oštećenjima vida; Kosovska Mitrovica- za intelektualno zaostale).

Bolnička škola u Štimlju je osnovana u septembru 2000. godine za mali broj intelektualno zaostale dece . Između ostalog, školovanje za osobe sa invaliditetom je podržano izvesnim brojem dodatnih razreda u glavnim školama (Priština, u slučaju nedostatka sluha; Gnjilane-različiti nedostaci; Kosovska Mitrovica sa malim brojem škola za posebne potrebe Srba)

Nema sistematske mere za one sa fizičkim invaliditetom (npr. deca sa cerebralnom paralizom, hroničnom bolešću i zarazom,i one kojima je amputiran deo tela) ili za decu koji imaju poteškoće pri učenju.Još uvek na Kosovu ne postoji mera sveobuhvatnog obrazovanja, osim nekih izolovanih slučajeva u glavnim školama gde dodatni razredi za decu sa posebnim potrebama rade (Priština, Gnjilane).

Glavni princip obrazovne politike koja ističe rad OON-a u vezi osoba sa invaliditetom jeste uključivanje prema kojem će se od redovnih škola zahtevati da se adaptiraju da bi ispunjavali različite potrebe i sposobnosti. Njihove mogućnosti ispunjavanja potreba učenika sa nedostacima treba da budu izmerene uprkos nivoima podrške koji zahteva odgovarajući učenik, a ne na osnovu kategorije nedostatka. Kategorisanje nedostataka je medicinski koncept koji nije odgovarajući za merenje obrazovnih potreba.Međutim OON je svesno činjenice da će ovo biti dugačak i težak proces (trenutna pomenuta procena je oko 10 godina) njegova primena se može ostvariti u skladu sa postepenim pristupom ‘ korak po korak’.

Sledeće mere politike su sagledane kao osnovne u okviru ovakve vizije:

- Ojačati postojeće strukture (tj.škole za posebne potrebe/razrede) za one na najvišem nivou invaliditeta

- izgraditi svest i prihvatanje preko matičnog toka raspoređujući adekvatnu i odgovarajuću pomoć deci, mladima i njihovim nastavnicima.

U tom kontekstu OON predviđa dva glavna koraka. Trenutno, OON je na koraku 1, pokušavajući da se preklopi sa korakom 2:

Korak 1 namerava da renovira neke škole sa boravkom, otvarajući škole za decu koja su u psihijatrijskoj instituciji; planirajući bolničku školu, pripremajući školu za decu sa ozbiljnim fizičkim nedostacima, kao i organizovanje niza sednica za obuku osoblja za vreme rada u ovim školama (sprovedene uglavnom od strane međunarodnih NVO-a, ili projekata, uključeno je FSDEK)

Korak 2 sa ciljem da ubedi Univerzitet u Prištini da svi kratkoročni i uobičajeni kursevi u profesionalnom razvoju nastavnika pre početka rada/ ili za vreme rada trebaju sadržati određena uputstva i o principima uključivanja. On takođe predviđa podržavanje ponovne integracije dece sa blagim invaliditeom u matične razrede.

U julu 2000. godine, OON UNMIK-a je razvilo koncept vodećih agencija. Inicijativa je nova za uspostavljenje obrazovanja na Kosovu. Vodeće agencije su sagledane kao ključne i u sprovođenju politike i kao organi za saradnju u različitim sektorima mada nisu jedini osnivači aktivnosti u oblastima gde uzajamno deluju. OON UNMIK-a je pozvalo različite međunarodne organizacije i projekte da deluju kao vodeće agencije za različite sektore politike obrazovanja. Finska podrška razvoju obrazovnog sektora na Kosovu (FSDEK) je naimenovana kao vodeća agencija za ovu sferu interesovanja. U isto vreme FSDEK je razvilo dobru saradnju sa UNICEF-om, vodećom agencijom za razvoj plana i programa i sa CIDA- Kanadom, vodećom agencijom za obuku nastavnika. Odlična saradnja i koordinacija među ovim trima organizacijama je jedna od najboljih šansi za održivost daljih promena u obrazovnom sektoru.

2.1.3. Trenutno stanje I politika za razvoj ljudskih resursa I institucionalne izgradnje kapaciteta

Ponovo izgraditi razvoj ljudskih resursa u obuci pre i za vreme rada kao i institucionalna izgradnja kapaciteta škola – pitanja PP/SO su uključena- trenutno se smatraju važnim u planiranju buduće globalne i obrazovne politike nadležnog sektora na Kosovu.

Što se tiče *obuke nastavnika pre i za vreme rada*, do 2000. god. nije bilo institucionalne strukture koja bi se mogla baviti obukom nastavnika za pitanja PP/SO. Međutim, niz lokalnih i međunarodnih NVO-a (npr. UNICEF, Handicap International, Handikos, Oxfam i njima slične) su odmah posle rata počele sa obukom nastavnika na pitanjima posebnih potreba i sveobuhvatnog obrazovanja i to za vreme njihovog rada pod nadzorom UNMIK-a.

Počevši u septembru 2000.god. FSDEK trenutno sprovodi prvi dugoročni i sistemski projekat u domenu profesionalnog razvoja za posebne potrebe/sveobuhvatno obrazovanje.¹² U okviru ovog projekta do 2003. god. sprovedeće se tri glavne komponente: (a) Razvoj i podrška politici obrazovanja; (b) Profesionalni razvoj za

¹² Pogledajte *Ka obrazovanju za sve .Pomoć Finske razvoju obrazovanja na Kosovu za posebne potrebe I sveobuhvatno obrazovanje.Dokument projekta (plan sprovođenja I budžet) FSDEK-Pristina, Ministarstvo za spoljašnje poslove-Helsinki, januar 2001.god (neobjavljeni dokument)*

buduće vršioce obuke, administratore i one koji određuju politiku u ovoj oblasti; (c) Obuka za poboljšanje škola i razvoj procesa. Poboljšavanje niza obuke i nastavak osnovnih sednica za sveobuhvatno obrazovanje već sprovedeni od novembra 2000. godine do septembra 2001. godine u okviru ovog projekta.

U isto vreme sa ovim projektom su po prvi put za sadržinu obuke bili saglasni i lokalni i međunarodni akteri. (OON, Handikos, Oxfam, direktori i nastavnici iz matičnih škola i razreda kao i iz škola i razreda za decu sa posebnim potrebama, ljudi sa invaliditetima i njihove organizacije itd.). OON kao i drugi lokalni i međunarodni partneri (UNICEF, Handikos itd.) su izričito smatrali ove aktivnosti kao najsloženije ulaganje u razvoj ljudskih resursa za sveobuhvatno obrazovanje još od 1999. godine.

2.2. Osnovno polazište

Postoje nekoliko opštih dokumenata i dokumenata nadležnog sektora o politici obrazovanja koja se mogu uzeti u razmatranje kada se planira politika obrazovanja za posebne potrebe/sveobuhvatno obrazovanje pod okriljem OON-a pri UNMIK-u. Ovo se može podeliti na sledeće tri grupe:

a. Analize. Dokument o politici opšteg obrazovanja. Britanski Savet (avgust 1999.god), UNMIK (mart 2000.god), Ministarstvo za spoljne poslove Finske (april 2000.god) i Svetska Banka (Evropa i jedinica regiona Centralne Azije (avgust 2000.god.) su razvili najodgovarajuće dokumente do sada. Što se tiče posebnih potreba/sveobuhvatnog obrazovanja, Handikos – jedna od najvažnijih lokalnih NVO-a – je sprovedla važan rad u cilju utvrđivanja posebnih potreba/ ljudi sa invaliditetom. Očekuje se da dostavljena baza podataka kao i druga statistika budu relevantni izvor informacija, pošto je ovaj dokument o konceptu usmeren na praćenje politike obrazovanja o sveobuhvatnosti.

b. Studije u vezi sa PP/SO na Kosovu. Zbog podrške date Obrazovnom centru Kosova (KEC) od strane Finskog Ministarstva za spoljne poslove, specijalni savetnik za obrazovanje pri KEC-u je napisao prvi izveštaj o PP/SO u avgustu 2000.god. Postoji takođe izveštaj kojeg su sprovedli lokalni stručnjaci iz OON-a o istoriji posebnih potreba u obrazovanju na Kosovu. Ova istraživanja utvrđuju probleme i prioritete i kao takvi mogu podstaći dopunske pristupe u podsticanju obrazovanja u kome će svi biti uključeni

c. UNMIK – dokumenti politike obrazovanja i izveštaji. Počevši sa sprovođenjem *Sekreterijata Obrazovanja* pod okriljem civilne administracije UNMIK-a prvi dokumenti o politici su bili izdati u septembru, a onda u decembru 1999.god. (pogledajte “Strateški plan UNMIK-a – Sektor obrazovanja” i “Privremeni mehanizmi za sprovođenje školskog obrazovanja na Kosovu”)

Dokumenti postavljaju kratkoročne, srednjeročne i dugoročne namere, ciljeve sektora obrazovanja, dalje strateške korake, i okvir za delovanje. Ovi dokumenti pominju važnost buduće institucionalne izgradnje kapaciteta i razvoj ljudskih resursa, uključeno je i obrazovanje nastavnika.

d. Kao vodeća agencija za posebne potrebe u obrazovanju, FSDEK je pripremila i predočila OON-u “nacrt dokumenta o politici obrazovanja za posebne potrebe i za

uključivanje svih: trenutno stanje i izgledi” u februaru 2001. god. Ovaj dokument je bio na osnovu bilo kojeg daljeg razvoja politike obrazovanja za posebne potrebe na Kosovu

2.3. Problemi koje treba razmotriti

2.3.1. Opšti problemi u obrazovanju

Koa što je dobro poznato, svi obrazovni sektori su bili jako oštećeni tokom paralelnog sistema (1990-1998). Kvalitet obrazovanja se smanjio i izlaganje zapadnim modelima je prestalo pre više od 10 godina. Kao posledica fluida i osetljive situacije posle rata zajedno sa istorijskom i kulturnom tradicijom obrazovanja na Kosovu, sprovođenje bilo koje reforme neće biti ni lako ni neosporno. Što se tiče sistema obrazovanja i kada se radi o posebnim/sveobuhvatnim pitanjima u obrazovanju većina međunarodnih i lokalnih studija ističu sledeće opšte probleme:

- Određivanje politike u obrazovanju i strateškog planiranja u obrazovanju jeste na njihovim početnim tačkama.
- Obrazovni sistem nije regulisan, funkcioniše uglavnom u suprotnosti sa ad-hoc uredbama.
- Veličina i struktura školske populacije još uvek nije sigurna.
- I deca i nastavnici su doživeli i videli nasilje i smrt.
- Obrazovanje za posebne potrebe (OPP) je daleko od postizanja odgovarajućih standarda dok *sveobuhvatno obrazovanje praktično ne postoji*.

2.3.2. Problemi u vezi obrazovanja za posebne potrebe/ sveobuhvatno obrazovanje

Uopšteno govoreći, posle rata kriza u obrazovanju devedesetih godina i statistika ukazuje da su *PP/SO na Kosovu među najlošijima u Evropi*. Kriza je donela još problema. Statistika pokazuje relativno visok nivo blagih smetnji i slučaj ozbiljnih smetnji. Ni jedna mera obrazovanja nije doneta za mlade sa nedostacima preko 14. godina starosti.

U cilju utvrđivanja, analize i razmatranja posebnih problema uključivanja lica sa invaliditetom, tim FSDEK-a koji radi u ovoj oblasti preduzeo je sledeće aktivnosti:

- a) Organizovao seminare usmerene na proces i problem sa ciljem da se utvrde pitanja i prioriteta u ovoj oblasti (sa predstavnicima lokalnih organizacija za posebne potrebe/lica sa invaliditetom);
- b) Radionice ili sastanke sa svim akterima uključenim u proces razvoja politike i sprovođenja (predstavnicima različitih donatora ili organizacija aktivnih na terenu);
- c) Učešće u organima za određivanje konkretne politike (projekat FSDEK-a je predstavljen na *Radnoj grupi za pripremu dokumenta o politici obrazovanja u vezi sa uključivanjem osoba sa invaliditetima* u vodeće agencije za razvoj plana i programa, obrazovanje nastavnika, zanatskoj obuci, kao i u koordinacionom odboru lokalnih i međunarodnih NVO-a);
- d) Analiza potreba koje imaju nastavnici, učenici, roditelji, škole, posete na terenu glavnim i specijalnim školama/razredima; razgovori, posmatranje uspostavljanja određenog obrazovanja.

Opšti obrazovni problemi utvrđeni i analizirani tokom ovih aktivnosti mogu se grupisati u sledeće kategorije:

- Problemi koji se odnose na okruženje u obrazovanju i infrastrukturu (zgrade, fizički objekti, sredstva, služba, pristup osobama sa invaliditetom)
- Problemi koji se odnose na upravljanje (institucionalne strukture; institucionalni tim, i zadaci pojedinaca; podela zadataka između institucija, uključujući međusobno povezane mehanizme kao što su upućivanje, podsticaji, efikasna upotreba resursa, bolja politika, planiranje i kontrola)
- Problemi koji se odnose na osoblje, zapošljavanje osoblja/ obuku (znanje, sposobnosti i praksa)

2.3.3. Problemi koje treba razmotriti dalja politika za PP/SO

Aktivnosti koje su sprovedene u toku analize situacije postigle su konsenzus prema kome- u cilju uključivanja u glavni tok sistema- potreba za poboljšanjem određivanja politike, razvoja ljudskih resursa i institucionalnog kapaciteta čini apsolutno prioritet¹³. U vezi sa ovim aspektom utvrđeno je osam glavnih problema tokom faze pripreme. Svi oni su relevantni za dalji razvoj i primenu politike:

1. Prvi problem: *neadekvatni politički, pravni i institucionalni okvir u vezi sa uključivanjem kao i razvoj ljudskih resursa što može unaprediti uključivanje.* Zajednička karakteristika mnogih tranzicionih sistema – a Kosovo nije izuzetak – je da se vrši reforma obrazovanja bez jasne i koherentne osnovne politike i vizije. Politici za posebne potrebe/ljudima sa invaliditetom nedostaje koherentnost i konzistencija. Određivanje politike je izvršeno bez pravog partnerstva svih onih na koje se to odnosi, prvenstveno tih ljudi sa invaliditetom. Određivanje koherentne politike, razvoj ljudskih resursa, i projekat institucionalne izgradnje kapaciteta- a FSDEK je primer toga- biće bez sumnje osnova i početna tačka za razvoj za oblasne politike velikih razmera i za dugoročnu politiku u vezi sveobuhvatnosti. Dok je ovo očigledno teška situacija za rad, u njoj postoje skrivene mogućnosti. Implementacija sveobuhvatnog obrazovanja zahteva razvoj celokupnog obrazovnog sistema. Činjenica kojom se rukovodi SO je mogućnost učestvovanja u razvoju pravila znači da će ono moći da utvrdi principe sveobuhvatnog obrazovanja u opštu obrazovnu politiku.

2. Drugi problem: *nedostatak ili niski kvalitet objekata i infrastrukture za PP/SO (škole, učionice, materijali, nabavka itd.).* Ograničeni kapacitet specijalnih škola, posebno u seoskim oblastima dalo je rezultat da je većina učenika iz ovih oblasti bila isključena iz mnogih mogućnosti za obrazovanje jer redovne škole ne olakšavaju integraciju.

Prema studijama CRIC-a (Nadgledanje porodica koje imaju hendikepiranu decu u Opštini Priština 8. juna 2001. god) pohađanje škole dece sa invaliditetom starosti od 7-14 godina je 57%. U drugim delovima zemlje situacija je verovatno gora. Procene ukazuju da čak više od 80% dece sa invaliditetom koja su dorasla za školu ne pohađaju školu. Stopa nepismenosti, siromaštvo opšte povezano sa invaliditetom i slabim sposobnostima odraslih sa invaliditetom je stoga visoka. Ovo doprinosi visokom nivou nezaposlenosti osoba sa invaliditetom.

---

¹³ “Obuka nastavnika je prioritet za UNMIK i za njegove partnere. Hitne potrebe se odnose na obrazovanje manjina, pomoć obuci za vreme rada i obuci nastavnika za decu koja imaju posebne potrebe.” (Majkl Daksner, *Obrazovanje...*).

3. Treći problem: *niski kvalitet institucija koje pružaju obuku za vreme rada, plan i program aktivnosti i shodno tome plan i program obuke za obrazovanje nastavnika ili izgradnju kapaciteta institucija prema pristupima sveobuhvatnosti.* Osim FSDEK, nema dokaza analize bilo koje vrste potreba i kratkoročnog ili srednjeročnog planiranja ovih aktivnosti. Sistem nema profesionalnog nastavnika za obuku u ovoj oblasti. Prvi ljudi koji vrše obuku biće pripremljeni preko istog projekta FSDEK-a. Aktivnosti obuke osoblja koje se obavljaju u školi retke su i u pitanju je kvalitet onih aktivnosti koje se odvijaju.
4. Četvrti problem: *nedovoljne sposobnosti nastavnika i znanja, posebno sposobnosti u sučeljavanju sa raznovrsnostima u okviru procesa nastave/učenja.* Do najveće mere one potiču od slabog osnovnog obrazovanja koje je pruženo nastavnicima na Univerzitetima i na koledžima, tobože potpuno odsustvo bilo koje specifične obuke za PP/SO, i od staromodne socijalističke 'kulture defektologa' u ovoj oblasti. Sveobuhvatno obrazovanje se može posmatrati kao nešto više od dobre obrazovne prakse koja ispunjava individualne potrebe učenika. Zato, poboljšana opšta obuka za aktivno učenje može uticati na SO i obuka u SO može promovisati bolje postupke u predavanju.
5. Peti problem: *neadekvatna odredba u obrazovanju koja koja može pomoći nastavnicima u sučeljavanju sa ponašanjem koje je posledica rata i traume kao i sa posleratnim problemima u obrazovanju.* Mnoga deca su patila direktno ili indirektno od užasa rata i mržnje tokom nedavnog konflikta. Školski sistem kao celina i posebno nastavnici se suočavaju sa izazovom kako da reše suštinski problem u osnovi problem uključivanja. Postoji nedostatak vaspitača koji bi bili sposobni da utvrde specijalne i različite potrebe u obrazovanju i da pronađu odgovarajući način kako da se odnose prema ovim pitanjima *kao prema delu glavnog toka nastave i učenja.*
6. Šesti problem: *niski status, neadekvatna potvrda, i nisko mišljenje javnosti o nastavnicima koji rade sa osobama sa invaliditetom.* Većina nastavnika je diplomirala na opštem kursu za obuku nastavnika na Univerzitetu ili na koledžu za obuku. Nisu imali nikakvu vrstu profesionalnosti kao nastavnici PP ili SO tokom njihove istorije rada. Ponekad ova situacija utiče na mišljenje koje ima javnost o ovim profesionalcima i o nastavnicima ali to podrazumeva i negativan uticaj na njihov sopstveni imidž i samopoštovanje.
7. Sedmi problem: *slabi stav javnosti i njihova svest u vezi osoba sa invaliditetom i razlika.* Zastareli, loši stavovi ili nedostatak interesa većine nastavnog osoblja, roditelja, opšte javnosti, i zajednice prema pitanjima invaliditeta i principima uključenosti i gotovo nespostojeći upravni mehanizam sa nekoliko socijalnih podstreka utiče na kvalitet pružanja obrazovanja. Do izvesne mere koren problema potiče iz starog mentaliteta prema kojem učenici sa nedostacima ne samo da su drugačiji ali oni su i "niži" i oni čine problem koji je bolje izbeći. Jasno je da bilo koja vrsta određivanja politike i razvoja ljudskih resursa za pristupe uključivanja treba biti usmerena na podizanje svesti, rad u zajednici, i doprinos osoba sa invaliditetom u određivanju politike u cilju postepene promene mišljenja javnosti i kako bi se povećalo učešće.

8. Osmi problem: *slaba motivacija dokumenta za razvoj ljudskih resursa, podizanje obuke na viši nivo i izgradnja kapaciteta institucija*, čak iako nastavnici žele da razviju svoje sposobnosti i znanje. Sadašnji prihod nastavnika je 240 DM. Direktori ili oni koji imaju Univerzitetsku diplomu imaju više plate. Postoje takođe ograničene mogućnosti da se dobije novi posao ili odgovornost posle ovakvog ličnog razvoja. Ne samo da se obuka ne nagrađuje; ne postoji podstrekajući sistem koji bi podstakao bolji kvalitet rada.

Nosioci i korisnici usluga

Ovaj niz namerava da predstavi rezime glavnih zaključaka u vezi sa mogućim nosiocima i korisnicima ove politike u njenom razvoju i promeni.

Osobe koje određuju politiku obrazovanja Glavni nosilac i korisnik budućeg razvoja politike i njenog sprovođenja biće OON UNMIK-a kao glavni organ odgovoran za reformu obrazovanja na Kosovu. Dobro je poznato da budući razvoj politike i njeno sprovođenje- koje počinje od potreba i interesa za posebne potrebe/ učenike sa invaliditetom – uzima u obzir prioritete reforme obrazovanja na Kosovu koju je definisalo OON zajedno sa lokalnim i međunarodnim partnerima. Budući razvoj politike i proces sprovođenja očekuje se da prvenstveno ponudi okvir za preporuku daljoj politici obrazovanja u oblasti uključivanja kao i za profesionalni razvoj nastavnika za pristup sveobuhvatnosti.

Pružaoци obuke nastavnicima Univerzitet u Prištini i različiti koledži za obuku nastavnika dostaviće lokalne stručnjake u planiranju i razvoju plana i programa obuke za uključivanje kao i u ponudi profesionalnih ljudi koji vrše obuku. Univerzitet takođe može da ponudi prostorije za obuku, i druge različite objekte. Univerzitet može čak izabrati buduće profesionalno osoblje za sveobuhvatno obrazovanje od onih koji vrše obuku i učestvuju u budućem razvoju politike i aktivnostima sprovođenja.

Lokalne i međunarodne organizacije lica sa invaliditetom i lica sa invaliditetom Na Kosovu ne postoji tradicija da osobe sa invaliditetom učestvuju i u određivanju politike i strategije za svoju zajednicu, uključujući i sektor obrazovanja. Kao član *radne grupe za lica sa invaliditetom* FSDEK je koordinator za razvoj politike obrazovanja za uključivanje lica sa invaliditetom u glavni tok školskog sistema. Sve lokalne organizacije su predstavljene u radnoj Grupi za uključivanje lica sa invaliditetom, za određivanje ovakve politike najrelevantnije za istoriju ove zajednice.

Škole za decu sa posebnim potrebama jesu važni učesnici i korisnici politike razvoja i sprovođenja procesa jer su oni trenutno jedini gde se može videti jasan interes za sveobuhvatno obrazovanje. Razvoj politike i proces sprovođenja namerava da vidi ove škole kao moguće centre resursa za dalju praksu sveobuhvatnog obrazovanja (ustvari isto se primenjuje u mnogim razvijenim zemljama, uključujući Finsku) Ove škole mogu ponuditi pomoć u odabiranju najboljih ljudi koji vrše obuku za komponentu razvoja ljudskih resursa u procesu.

Glavne škole čine najbolje obrazovno postolje za probne projekte i za vršenje sveobuhvatnog obrazovanja čak i za postupke poboljšavanja škola koji podstiču sveobuhvatno obrazovanje. U isto vreme glavne škole jesu važne u pružanju informacija u vezi sa svakodnevnom razrednom aktivnošću koja može gajiti proces razvoja i postepeno prihvatajući plan i program za proces profesionalnog razvoja koji je u toku. Ove glavne škole (bar jedna u svakom regionu) koje će razviti odgovarajuće modele sveobuhvatnosti i postupke, biće podstaknute da postepeno postanu centri resursa obrazovanja sa ciljem da promovišu ideju o pristupu uključivanj. Konačno glavne škole jesu naravno glavni korisnici razvoja politike i sprovođenja procesa.

Nastavnici Redovne škole i škole za decu sa posebnim potrebama nemaju dovoljno stručnog kadra kao što su stručni nastavnici, logopedi, psihijatri, pedagozi itd. Međutim, nastavnici mogu da budu važni učesnici pošto su oni prvi koji mogu promovisati nove ideje i postupke, na primer one koje se odnose na sveobuhvatno obrazovanje. Nastavnici takođe mogu da odigraju posebnu ulogu u podizanju svesti (roditelja i zajednice) u vezi sa pružanjem sveobuhvatnog obrazovanja na Kosovu i promovisanju konkretnog učešća lica sa invaliditetom u njihovom sopstvenom obrazovanju. Sasvim je jasno da nastavnici čine direktne korisnike razvoja politike i procesa sprovođenja. Učitelji takodje mogu biti važan resurs u školi u kojoj se kombinuju njihove veštine rešavanja problema u predavanju i rad timova za pružanje podrške u učenju. Ovi timovi mogu izgraditi kapacitete škole za uklanjanje prepreka u učenju koje postoje u tim školama pre nego što te škole zatraže pomoć i podršku sa strane.

Učenici sa invaliditetom mogu se smatrati učesnicima i korisnicima takođe. Učesnici pošto trebaju biti uključeni kao partneri i akteri u određivanju i sprovođenju sopstvenog obrazovanja njihovim direktnim učešćem na poboljšavanju svakodnevnog procesa nastave i učenja u učionici. Korisnici, kao ishod zalaganja za filozofiju uključivanja i vežbe u učionici razviće pozitivne stavove prema razlikama, a promovisaće toleranciju, i pružiće im pristup obrazovanju i samim tim mogućnosti za ekonomsku nezavisnost u kasnijem životu.

Roditelji i lokalne zajednice Ostali učesnici i korisnici jesu roditelji i lokalne zajednice, centralne i regionalne vlasti za obrazovanje. Oni bi želeli da budu više uključeni u izradu programa za obrazovanje svoje dece. Kao posledica ovoga, roditelji i zajednica će se smatrati važnom pomoći na poboljšanju kvaliteta posredovanja. Zajednica je takođe od velike važnosti podizanje svesti o značaju sveobuhvatnog obrazovanja kao važnog sektora za obrazovanje javnosti. Međunarodno iskustvo pokazuje da obrazovni sistemi mogu biti veoma otporni na SO. Roditelji imaju važnu ulogu u zastupanju njihove dece i njihovih zahteva za dobijanje pristupa obrazovanju. Da bi se ispunila ova uloga, njima su potrebna postojeća pravila i podrška od roditeljskih organizacija.

NVO-i i drugi međunarodni projekti (Svetska Banka i Kanadska Međunarodna Agencija za razvoj –CIDA) Njihova saradnja bi mogla biti važna u: razvoju koherentne politike obrazovanja za uključivanje lica sa invaliditetom u glavni tok sistema. Ovo se može desiti odabiranjem ljudi koji će vršiti obuku na kursovima za razvoj ljudskih resursa, određivanjem i postepenim poboljšanjem plana i programa obuke, razvijanjem srednjoročne i dugoročne strategije za obuku, i uključujući sve relevantne aktere za razvoj politike i proces sprovođenja. Partneri NGO-a i organizacije će učestvovati kao vršioci obuke i organizatori različitih aktivnosti.

Sistem obrazovanja osoba sa invaliditetom kod kosovskih Srba (čak iako je sistem predstavljen jednom školom u srpskoj enklavi u Mitrovici) može se navesti kao poseban nosilac usluga, pošto postoje razlike u prioritetima i u interesima u poređenju sa većinom druge etničke pripadnosti.

3. CILJEVI POLITIKE SISTEMA OBRAZOVANJA

3.1. Obrazovanje za sve

- Treba da olakša jednaki pristup ljudima sa invaliditetom, aktivnosti zajednice, sistem jednakosti u pružanju obrazovanja na svim nivoima.
- Treba da garantuje jednaki pristup i da podigne svest o obrazovanju kod svih, u skladu sa principima ljudskih prava.
- Treba da donese zakonodavne propise koji promovišu pristup obrazovanju bez diskriminacije unutar sveobuhvatnog sistema obrazovanja.

3.2. Sistem sveobuhvatnog obrazovanja

- Treba da se razvije sistem sveobuhvatnog obrazovanja (jedan sistem obrazovanja) za sve, koji će zadovoljiti potrebe učenika u sveobuhvatnom okruženju.
- Treba da olakša učenicima rani pristup obrazovanju, posebno učenicima sa posebnim potrebama u obrazovanju. Treba uključiti decu posebnih potreba u predškolske institucije da bi se omogućila što je moguće rana intervencija.
- Treba da ima detaljan plan i program za sve. Treba da uključi u razvoj plana i programa nastavnike za obrazovanje osoba sa posebnim potrebama i druge nosioce usluga

3.3. Izgradnja kapaciteta u obrazovanju/SO

- Treba da se olakša izgradnja kapaciteta svim učesnicima i ljudskim resursima i resursima institucije.
- Treba da se organizuje obuka nastavnika o sveobuhvatnom obrazovanju za i pre radnog vremena
- Treba da pomogne i osposobi roditelja, i pojača nivo saradnje i svesti među nosiocima usluga
- Treba da pomogne nastavnicima u radu sveobuhvatnog okruženja.
- Treba da olakša delotvorno i odgovarajuće istraživanje na terenu

3.4. Pružanje obrazovanja

- Pružiti neophodna sredstva za obrazovanje, pomoć i mesto koje odgovara delotvornom učenju. ILI
- Odgovarajući razvoj tehnologije za obuku u obrazovanju
- Adekvatna i odgovarajuća pomoć svim učenicima u obrazovanju

4. PRINCIPI OBRAZOVANJA/SO

Svi ljudi bi trebali imati jednaki pristup mogućnostima za obrazovanje bez obzira na njihov invaliditet. Svaki učenik ima svoje sposobnosti i potrebe za učenjem. Poštovanje raznolikosti se treba naglasiti i treba ga promovirati. Svi ljudi bi trebali da imaju pristup svim normalnim mogućim obrazovnim i društvenim mogućnostima u okruženju; da dobiju obrazovanje i obuku u što mogućem normalnijem okruženju; da se osigura pravičnost za učenike sa invaliditetom u sveobuhvatnom okruženju.

Osnovne ideje sveobuhvatnog obrazovanja mogu se naći u mnogim prethodnim međunarodnim dokumentima o politici:

Konvencija iz 1989. godine o pravima deteta

- Prava dece sa invaliditetom na obrazovanje i obuku-> da se postigne najviši nivo mogućeg samoolakšanja i društvene integracije
- Obrazovanje treba da se usmeri na razvoj detetove ličnosti, talenta, mentalnih i fizičkih sposobnosti do najveće moguće mere

Svetska deklaracija iz 1990. godine o obrazovanju za sve

- Obrazovanje za sve
- Individualne razlike su prihvaćene kao izazov ne kao problem

Standardna pravila iz 1993. god o jednakim mogućnostima za lica sa invaliditetom

- Obrazovne vlasti su odgovorne za obrazovanje lica sa invaliditetom u integrisanim okolinama.
- Za planiranje obrazovanja, razvoj plana i programa i školske organizacije.

Izjava u Salamanki iz 1994. godine i okvir za delovanje usvojen na svetskoj konferenciji o posebnim potrebama u obrazovanju

- Škole treba da prihvate decu bez obzira na njihovu fizičku intelektualnu, emocionalnu jezičku ili druge prilike.
- "Posebne potrebe u obrazovanju" odnose se na onu decu i mlade čije potrebe proističu od invaliditeta poteškoća u učenju.

5. ZAHTEVI SISTEMA OBRAZOVANJA NA KOSOVU

Posebne potrebe u obrazovanju i obuci postoje čak i van učionice. Posebne potrebe u obrazovanju uključuju pomoć u obliku životnih sposobnosti i nezavisnosti u obuci, posebnoj opremi, i pristup planu i programu. Tradicionalno, obrazovanje je usmereno na godine provedene u školi a ne puno na tercijarno obrazovanje. Obrazovanje treba da omogući ljudima sa invaliditetima da imaju sposobnosti neophodne da pristupe tržištu rada. Veze prema tržištu rada i obuci do sada su bile slabe. Promene u politici

obrazovanja jesu od izuzetnog značaja za buduće osposobljavanje i podizanje ekonomskog statusa ljudi sa invaliditetom.

Rana intervencija za dobrobit grupa svih starosnih godina u sveobuhvatnom okruženju je veoma važna za razvoj integrisanog društva. Glavna zabrinutost ljudi sa invaliditetom, bez obzira na godine uključuje pristup obrazovnim ustanovama, nedostatak prevoza i negativno mišljenje javnog mnjenja o ljudima sa invaliditetom.

Da bi se ostvarili ciljevi sveobuhvatnog sistema obrazovanja sledeći elementi su neophodni:

- A) Rana intervencija u detinjstvu:
Rana intervencija u detinjstvu i učenje pružaju deci sa invaliditetom pristup obrazovanju, pomoć i mogućnosti za socijalizaciju od ranih godina.
- B) Osnovno obrazovanje
Besplatno obavezno obrazovanje treba da se pruži svojoj deci spremnoj za školu. Pomoć zajednice treba biti zagarantovana porodicama koje imaju dete sa invaliditetom.

Kada sistem redovnog školstva ne zadovoljava potrebe obrazovanja dece sa teškim invaliditetom, oni treba da imaju pristup posebnim razredima ili specijalnim školama. Ovo međutim treba da bude uvek sa ciljem pripreme učenika za obrazovanje u redovni sistem školstva što pre je moguće. Učenik u specijalnoj školi treba da održava tesne veze sa svojom lokalnom zajednicom.

- C) Srednje obrazovanje
Institucije višeg obrazovanja su trenutno podvrgnute transformaciji koja treba da uzme u obzir potrebe ljudi sa invaliditetom.

Posebnu pažnju treba dati pružanju zanatske obuke u svim školama, da bi se pomoglo učenicima kojima su potrebne veštine.

- D) Obrazovanje i obuka odraslih
Pristup obrazovanju i obuci za odrasle je kamen temeljac ekonomskoj slobodi odraslih sa invaliditetom. Politika smernica za obrazovanje i obuku odraslih treba da pruži odredbu za posebne potrebe odraslih učenika sa invaliditetom.
- E) Više obrazovanje
- F) Institucije višeg obrazovanja trenutno prolaze kroz period transformacije. Uvode se novi fakulteti i studije.

Pristup višem obrazovanju je kamen temeljac kako bi se osiguralo da ljudi sa invaliditetom imaju jednake mogućnosti.

Politika smernica za više obrazovanje treba da odrazi povećanu saradnju i partnerstvo između višeg obrazovanja i drugih društvenih institucija.

Veće reagovanje prema širokom opsegu društvenih i ekonomskih potreba.

6. PREPORUKE U VEZI SA POLITIKOM

U cilju postizanja ciljeva politike, neophodno je delovati u ključnim oblastima:

Treba razviti jasnu politiku koja uključuje nosioce usluga a koja je shvaćena i prihvaćena na školskom nivou i od zajednice.

Treba da se razviju institucionalne strukture, kao što su delotvorni mehanizmi uzajamnog rada između Odeljenja za obrazovanje i nauku, opštine, škole, i organizacija ljudi sa invaliditetom.

Treba podići svest ljudi o potrebama, pravima, i mogućnostima ljudi sa invaliditetom (preko medija, publikacija itd.).

Treba pružiti obrazovanje svoj deci sa invaliditetom

Urediti obrazovanje za decu sa ozbiljnim nedostacima.

Treba da se razvije plan i program koji osigurava fleksibilnost i prilagođavanje prema potrebama pojedinih učenika, bez obzira na njihove nesposobnosti.

Treba da se pruže adekvatni udžbenici kao i materijal za nastavu i učenje kod dece sa invaliditetom.

Treba da se garantuje obuka koja je u toku u specijalnom i u sveobuhvatnom obrazovanju za profesionalce kao što su nastavnici, direktori, administratori i za one koji planiraju (obebeđujući sa ostalima prevod relevantnog stručnog materijala na albanski jezik)

Treba da se podstakne uključenje roditelja u procenjivanje i donošenje odluka koje se odnose na njihovu decu

Treba pružiti odgovarajuće obrazovanje – pomoćne usluge uključujući odgovarajuću tehnologiju svim učenicima sa invaliditetom.